

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра суспільних дисциплін

*І. Г. Утюж, В.А. Жадько, Н.В. Спиця, Д.П. Сепетий,
М.О. Мегрелішвілі, Н.В. Павленко*

ФІЛОСОФІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

для самостійної роботи
студентів 1-го курсу
медичних та фармацевтичних факультетів

галузі знань: 22 «Охорона здоров'я»
спеціальностей: 222 «Медицина»
221 «Стоматологія»
224 «Технології медичної діагностики та лікування»
226 «Фармація, промислова фармація»
227 «Фізична терапія, ерготерапія»

Запоріжжя
2020

УДК 1(075.8)

Ф 56

*Затверджено на засіданні Центральної методичної Ради ЗДМУ
та рекомендовано для використання в освітньому процесі
(протокол № 4 від 28 травня 2020 р.)*

Укладачі:

І. Г. Утюж – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних дисциплін ЗДМУ;

В. А. Жадько – доктор філософських наук, професор кафедри суспільних дисциплін ЗДМУ;

Н. В. Спиця – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін ЗДМУ;

Д. П. Сепетий – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін ЗДМУ;

М. О. Мегрелішвілі – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін ЗДМУ;

Н. В. Павленко – викладач кафедри суспільних дисциплін ЗДМУ

Рецензенти:

О. Д. Турган – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри культурології та українознавства ЗДМУ;

С. С. Дідик – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін ЗДМУ.

Ф56

Філософія : навчальний посібник для самостійної роботи студентів 1-го курсу медичних та фармацевтичних факультетів / уклад. : І. Г. Утюж, В. А. Жадько, Н. В. Спиця, Д. П. Сепетий, М. О. Мегрелішвілі, Н. В. Павленко. – Запоріжжя: ЗДМУ, 2020. – 87 с.

Навчальний посібник містить тематику та плани самостійної роботи, словник, контрольні питання, матеріали для самостійного опрацювання. Призначений для студентів 1-го курсу медичних та фармацевтичних факультетів.

УДК 1(075.8)

©Запорізький державний медичний університет, 2020.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Тема 1. Філософія як світоглядне мислення. Виникнення філософії	5
Тема 2. Класичний період Давньогрецької філософії та філософія Еллінізму.....	14
Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження. Реформація.....	24
Тема 4. Філософія Нового часу. Німецька класична філософія.....	31
Тема 5. Некласична філософія і постнекласична парадигми філософії. Українська філософія.....	39
Тема 6. Матерія та свідомість. Проблеми їх відношення.	46
Тема 7. Основні проблеми теорії пізнання	54
Тема 8. Людина у вимірах філософського аналізу	62
Тема 9. Суспільство як соціальна система. Суб'єкти суспільного розвитку.	67
Тема 10. Сучасний світ: тенденції розвитку.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ...	76

ПЕРЕДМОВА

Необхідність викладання філософії для закладів вищої медичної освіти України зумовлена процесом гуманізації і демократизації освіти, поверненням її до визнання пріоритету загальнолюдських цінностей.

Теоретично-ідейною основою такої освіти є прогресивні надбання світової і національної світоглядної культури, визнання плюралізму думок та врахування інваріантності соціального вибору людини.

Ефективним засобом формування гуманістичного світогляду у студентів є вивчення курсу «Філософія».

Курс «Філософія» хронологічно та логічно відтворює розвиток філософських учень, головних періодів філософії.

Метою викладання навчальної дисципліни «Філософія» є розвиток у студента здібностей формування цілісного філософського світорозуміння через синтезування набутих знань з фахових та гуманітарних дисциплін, вміння застосовувати набуті філософські знання при аналізі реалій сучасного українського суспільного буття, формувати власну позицію щодо найактуальніших проблем сьогодення.

Тематичний план вивчення курсу філософії включає: читання лекцій, проведення семінарських занять і самостійну роботу студентів під керівництвом викладачів.

Цей навчальний посібник забезпечує блок самостійної роботи текстовими матеріалами, необхідним глосарієм, таблицями та практичними завданнями.

Тема 1. Філософія як світоглядне мислення. Виникнення філософії

Цілі навчання: Вступ до курсу. Формування загальних уявлень про філософію та її місце у людській культурі. Розуміння особливостей становлення філософського мислення. Формування цілісного бачення історичного розвитку філософії в у давній Індії та Китаї, розуміння основ найважливіших філософських вчень цього періоду.

Перелік навичок: Вміння пояснити значення філософії, її місце в людській культурі, гуманістичний потенціал; розуміння причин виникнення філософії та особливостей головних етапів її розвитку. Вміння пояснити основні ідеї вчень найвидатніших філософів Давньої Індії (Індуїзм та його школи. Буддизм. Джайнізм) та Давнього Китаю (Даосизм. Конфуціанство).

Словник термінів: світогляд, філософія, релігія, міфологія, історичні типи світогляду, філософствування, ринковий світогляд, брахман, атман, сансара, карма.

Практичне завдання: написати есе обсягом 2-3 тис. знаків за однією з тем “Що таке філософія і для чого вона потрібна?”, “Філософія: наука чи мистецтво?”, “Відношення філософії та релігії”.

Завдання для самостійної роботи

1. Дайте визначення аспектів єдності та відмінності понять “світобачення”, “світосприйняття”, “світорозуміння”.
2. Проаналізуйте співвідношення понять “міф” і “міфологія”.
3. Окресліть особливості релігійного світогляду.
4. Розгляньте особливості філософського світогляду.
5. Дайте загальну характеристику філософських шкіл стародавньої Індії.
6. Визначте основні ідеї філософії “даосизму”.
7. Назвіть основні ідеї філософії Конфуція.

Глосарій:

Світогляд - це сукупність уявлень про світ та місце і роль людини в ньому. Світогляд містить такі елементи як: знання (особистісні), переконання, емоції, почуття, віра, цінності, ідеали, програма дій (стратегія життя), унікальність.

Історичні типи світогляду - міфологія, релігія, філософія.

Філософія – любов до мудрості (в дослівному перекладі); пошук першоначал та першопричин усього суцього (Аристотель); наука, що вивчає найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та людини (її мислення); наука, що вивчає загальне у взаємовідносинах людини і світу; епоха, що відображена в поняттях (Гегель); форма суспільної свідомості (поряд з правом, релігією, мораллю тощо); вільне, раціональне, критичне осмислення світу і місця людини в ньому; спосіб побудування в свідомості людини картин, що фіксують його положення в світі і визначають

можливості й напрями його активності, межі самореалізації „Я”, сенс та перспективи його життя.

Філософствування - невід’ємний атрибут людського існування, бо спроби знаходити „мудрі” технології вирішення нагальних проблем завжди супроводжували людство. Навчання мудрості неможливо без щоденних власних інтелектуальних зусиль з боку самої людини. Філософічність буття людини особливо актуалізується в „пограничних станах”, де втрачаються звичні „декорації” приватного та публічного буття.

Ринковий світогляд як передумова соціалізації сучасної людини базується на таких цінностях: гроші і технологія, проект (“схема”) їх отримання; власність на засоби виробництва товарів та послуг; здібність вірно аналізувати співвідношення попиту та пропозиції на локальному та глобальному ринках і пропонувати ефективні рішення; престижний соціальний статус; креативність, прагнення до вдосконалення компетентності і вивчення передового світового досвіду у своїй професійній сфері; вміння бути конкурентоспроможним, “товаром”, на який є попит; володіння інтелектуальним капіталом.

Релігія - світогляд, в рамках якого розуміння світу здійснюється через: подвоєння світу на земний і небесний; визнання існування надприродних сил та відведення їм головної ролі у світобудові та житті людей. Специфіка релігійного світогляду: дотримування культу (обрядів та ритуалів); віра в Бога і поклоніння Богу як вищій істоті; фанатизм; догматизм.

Міфологія - світогляд, в рамках якого розуміння світу здійснюється через: поєднання знання і віри, реальності та фантазії; використання метафор (художніх засобів). *Функції міфа*: формування колективних уявлень, норм і цінностей; розкриття тайни народження, смерті, розвитку.

ФІЛОСОФІЯ І СВІТОГЛЯД. ВИТОКИ ФІЛОСОФІЇ

Філософія виникає в один і той самий час (VI ст. до н.е.) в трьох культурних центрах ойкумени, як називали відомий їм світ стародавні греки. Цими центрами були : Середземномор'я, Китай, Індія.

У цей час у духовному житті різних народів відбуваються одні й ті ж самі за своїм сенсом процеси :

Руйнування міфологічного способу світобачення й світорозуміння, внаслідок чого починається усвідомлення нетривкості, навіть крихкості буття.

Виникають теоретичні знання.

Виникають зародки релігій спасіння.

К. Ясперс називає цей період «стрижневою добою» (кн. «Витоки і мета історії»)

Головний її зміст

Головні її відкриття

ОДУХОТВОРЕННЯ

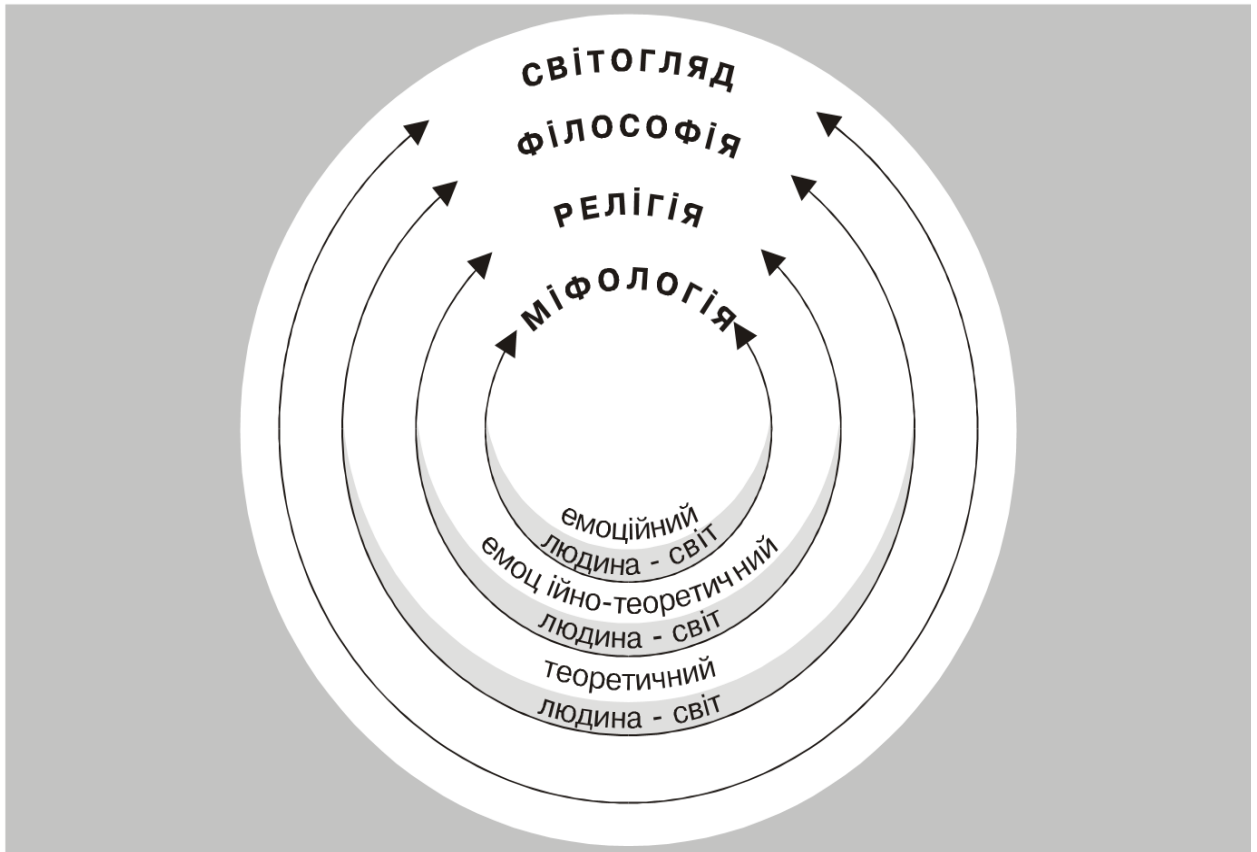
РОЗУМ І ОСОБИСТІТЬ

Своїм походженням та специфікою функціонування філософія пов'язана із світоглядом і виступає його теоретичною формою.

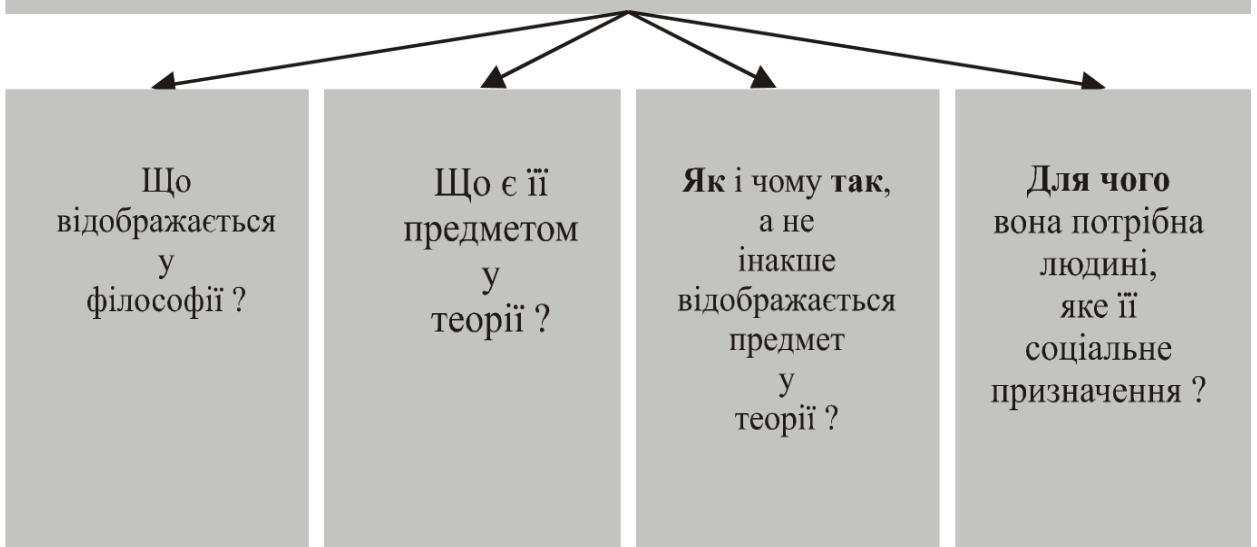

ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРЕДМЕТ І ВИХІДНІ ПРИНЦИПИ

Філософія своїм походженням та специфікою функціонування пов'язана із світоглядом і є його **теоретичною** формою.

Філософія як усвідомлення людського буття

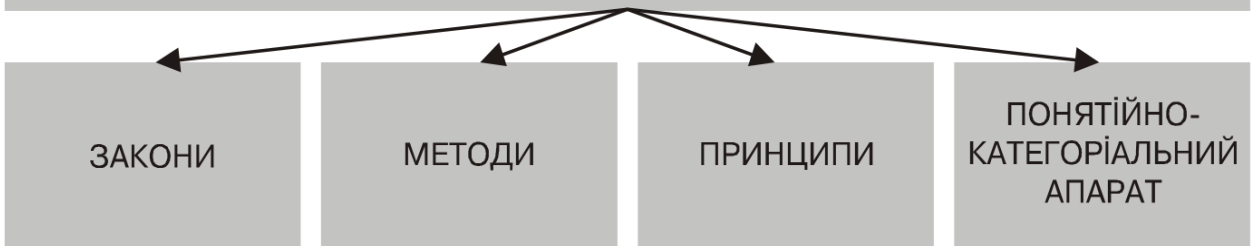
Філософія - смислотвірне ядро культури.

Слугуючи способом цілісності культури, вона разом з тим підноситься над нею, виступає її самосвідомістю.

У процесі свого соціально-культурного здійснення вона виконує такі функції :

Філософія як система знань

Структура філософії як системи знань

ОНТОЛОГІЯ	- вчення про буття, загальний образ буття.
ГНОСЕОЛОГІЯ	- вчення про пізнання.
АНТРОПОЛОГІЯ	- вчення про сутність людини.
ПРАКСЕОЛОГІЯ	- вчення про духовно-практичну діяльність.
АКСЕОЛОГІЯ	- вчення про цінності.
СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ	- вчення про суспільство.
МЕТОДОЛОГІЯ	- вчення про методи осмислення світу.

ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Філософія та світогляд.

Визначення В.С. Горського:

“Історично філософія складалась і здійснювала свій розвиток впродовж віків як особлива сфера духовної діяльності людини, спрямована, насамперед, на усвідомлення граничних підстав людського буття, кола смисложиттєвих проблем... Проблеми життя і смерті, свободи, необхідності, щастя, визначення сутності людини й міри її можливостей, здійснення людиною своєї мети у цьому світі; питання, що визначають зміст духовного життя людини, народу, нації, – ось коло властиво філософських проблем, що виокремлюють специфіку цієї галузі духовної діяльності людства”.

Вважається, що поняття філософії ввів у обіг давньогрецький філософ і математик *Піфагор*. В буквальному перекладі з давньогрецької слово «філософія» означає «*любов до мудрості*» (від філію – любов, софія – мудрість).

Багато філософів вважали, що головним завданням філософії є *самопізнання* людини. Так, один з основоположників західної філософської традиції, давньогрецький філософ Сократ, а також найвидатніший український філософ Григорій Сковорода здійснювали свою філософську діяльність під гаслом “Пізнай себе!” Інші філософи – насамперед, представники філософського напрямку, який називається **позитивізм** (засновник – французький філософ ХІХ ст. Огюст Конт) – вважали, що завданням філософії має бути об’єднання, синтез знань окремих наук і розробка теорії наукового пізнання (узагальнення методології, що успішно застосовується окремими науками).

Різні філософські вчення утворюють деяку єдину традицію – традицію постановки питань та пошуку відповідей на них. Деякі з тих питань, якими традиційно найбільше переймалися філософи:

- Якою є загальна структура реальності? Як влаштований світ? Як він виник? Чи існує він сам по собі чи його хтось створив?
- Що таке людина? Яка природа людської свідомості? Чи є свідомість чимось матеріальним, тілесним (процесами в мозку людини), чи нематеріальним (діяльністю і станами душі).
- Якою є природа моральних норм і цінностей? Звідки вони походять? Що таке добро і зло? В чому суть морального обов’язку? Чи можлива моральність без Бога і релігії?
- Що потрібно людині для щастя? В чому смисл людського життя?
- Що таке свобода і необхідність? Чи можлива свобода? Чи ідея свободи узгоджується з існуванням законів природи?
- Що таке істина? Чи вона одна для усіх людей, чи у кожної людини чи культури своя істина?
- Чи можливе достовірне пізнання дійсності? Якщо так, то якими методами воно досягається? Як уникнути помилок? Як відрізнити помилкове

судження від істинного? Що дає нам раціональні підстави вважати одні судження (ідеї, теорії) більш надійними, гідними довіри, кращими, ближчими до істини, аніж інші?

- В чому особливості наукового пізнання? Що робить наукові знання більш надійними, ніж ненаукові уявлення? На яких методах ґрунтується наукове пізнання? Що забезпечує його розвиток?

- Що таке суспільство? Як воно влаштоване? Чи існують закони суспільного розвитку? Якщо так, то які? Якими є головні чинники суспільного розвитку? Яким є відношення між окремою людиною, індивідом, і суспільством? Чи можна, і якою мірою, вважати індивіда вільним від суспільства? Чи вся його діяльність і свідомість визначаються суспільним оточенням, чи він є відносно самостійним і сам може впливати на суспільні процеси?

Філософські питання охоплюють усі сфери людської життєдіяльності, людського досвіду. Спільною характеристикою усіх філософських питань є їх загальність: вони спрямовані на виявлення загальної структури дійсності, найзагальніших підстав і форм людського досвіду і діяльності. Філософські питання – це *світоглядні питання – найзагальніші питання про світ (дійсність), людину, відношення між людиною і світом (у пізнавальному, емоційному, матеріально-перетворювальному, ціннісному, морально-практичному аспектах).*

По відношенню до таких питань кожна людина має певні уявлення. Сукупність таких уявлень і пов'язаних з ними ціннісних орієнтацій називають світоглядом. *Світогляд – це сукупність найзагальніших уявлень людини про себе і дійсність (світ), а також ціннісних орієнтацій, переконань, установок, що визначають практичне відношення людини до різних аспектів дійсності, її орієнтацію у просторі моральних і смисложиттєвих питань.*

Світогляд людини формується не лише філософією, але й міфологією та релігією.

Міфологічний світогляд є найдавнішим. В давнину люди пояснювали події в навколишньому світі за допомогою міфів – історій про діяння богів та героїв. Творення світу і людини, усі природні явища приписувалися діям вищих істот, які за характером і мотивами дій були подібні до людей (антропоморфізм).

Приблизно в VI ст. до н.е. виникає новий, філософський спосіб розуміння світу. Західна філософська традиція зароджується в Давній Греції, і її виникнення пов'язане з критикою міфологічного світогляду, з його антропоморфізмом, і намаганням “знайти *природне пояснення* змін у природі” (Ю. Гордер). Дещо пізніше виникають і поширюються вищі форми релігії, з розвиненим віровченням, яке інтегрує в себе чимало здобутків філософського мислення.

Філософія та релігія намагаються давати відповіді на головні світоглядні питання, проте суттєво відрізняються відношенням до цих

відповідей. В релігії вимагається безумовне прийняття деякого віровчення як такого, що має надприродне походження. Натомість, у філософії будь-які пропонувані відповіді можуть бути піддані сумніву; ми можемо розглянути наявні альтернативи, аргументи за та проти кожної з них, і на цій основі визначитися із власною позицією.

2. Філософія і наука

Переважає більшість філософів до ХХ століття, вважали, а деякі філософи й досі вважають, що філософія є, або повинна бути (навіть якщо вона поки що не досягла цієї мети) всеохопною, універсальною наукою, наукою про світобудову, “наукою про найзагальніші закони природи, суспільства і мислення” – наукою наук, царицею наук. Натомість, німецький філософ ХІХ ст. А.Шопенгауер стверджував, що філософія – це не наука, а мистецтво. З ХІХ і протягом ХХ століття все більше й більше філософів приходили до висновку про те, що ідеал філософії як найзагальнішої науки неможливо здійснити.

Філософію можна назвати “матір’ю” усіх наук у тому смислі, що на ранньому етапі розвитку раціонального пізнання не було звичної для нас спеціалізації на окремі наукові дисципліни, а всі набуті раціональним шляхом знання й теорії утворювали єдине ціле, яке називали філософією. Поступово розвиток пізнання приводив до виокремлення і відокремлення від філософії найбільш логічно розроблених теоретичних систем (наук, таких як математика, фізика, хімія) з притаманними їм спеціальними методами дослідження. В сфері відання філософії залишалися проблеми, які не піддаються розв’язанню методами цих наук.

Філософію об’єднує з загальноновизнаними науками її раціональний характер: певна теорія може бути всерйоз сприйнята науковою спільнотою лише якщо вона раціонально обґрунтована, якщо на її користь наведено солідні аргументи. Подібно до наукових, філософські ідеї й теорії виникають і розвиваються як результат раціональної критики побутових уявлень та попередніх філософських теорій. Проте в інших аспектах філософія суттєво відрізняється від таких вірцевих наукових дисциплін як фізика, хімія чи геометрія. Питання філософії є гранично загальними і не можуть бути розв’язані логіко-математичними методами або методами емпіричних наук.

3. Основні розділи філософії

Онтологія – міркування про устрій буття, першооснови і загальну структуру дійсності

Філософська теорія пізнання або розвитку наукового знання – **гносеологія** (гр.) або **епістемологія** (лат.). Вживання того або іншого слова в основному визначається національною традицією. У вітчизняній філософській літературі частіше вживається слово ‘гносеологія’; у перекладній літературі з англійської чи французької мов – ‘епістемологія’.

Також поняття ‘епістемологія’ частіше вживається у відношенні до теорій розвитку *наукового* знання.

Практична філософія – міркування про те, як людина має жити й чинити, в чому суть доброго життя. При цьому поняття ‘добре’ поєднує в собі два значення: ‘щасливе’ й ‘добродесне’. Якщо ці два значення розділити, то отримуємо два підрозділи:

- **евдемонологія** – міркування про те, що потрібно для щастя,
- **філософія моралі**.

У близькому значенні вживається також поняття **аксіологія** – міркування про цінності, їх природу, дослідження ціннісних орієнтацій людини.

Філософська **антропологія** – міркування про природу, сутність людини, її призначення, сенс життя та смерті.

Соціальна або політична філософія – міркування про людину як соціальну істоту, що формується у суспільстві, у взаємодії-спілкуванні з іншими людьми, про відношення між людиною і суспільством та державою, про вади й переваги різних суспільних устроїв, про суспільні ідеали тощо.

4. Основні етапи світоглядного розвитку західної цивілізації

В розвитку філософії, а також і в європейській історії в цілому, виділяють такі основні етапи:

1. Античність (≈ VI ст. до н.е – IV ст. н.е.) – вважається, що головним предметом філософського осмислення в цей період є Всесвіт, космос (тому часто говорять про *космоцентризм* Античної філософії), хоча античні філософи приділяли багато уваги й іншим проблемам, – зокрема, моральним і політичним.

2. Середньовіччя (≈ IV – XIV ст.), пов’язаний з домінуванням християнської релігії, яка підпорядковує собі філософію. Становище філософії в цей період характеризується висловом: “Філософія – служниця теології”. Головною темою філософських роздумів в цей період є Бог (*теоцентризм*).

3. Перехідний період (XIV – XVII ст.), пов’язаний з Відродженням і Реформацією.

Відродження (Ренесанс) – культурний рух (XIV – XVI ст.), для якого характерне намагання відродити філософські й мистецькі традиції Античності. В центрі філософії цього періоду перебуває людина та природа.

Реформація – релігійний рух XVI – XVII ст. за ‘повернення до витоків’, очищення християнського віровчення, спрямований проти католицької Церкви, авторитету Папи Римського і священнослужителів. Реформація підірвала світоглядну монополію і політичний вплив католицької Церкви, внаслідок чого (всупереч намірам лідерів Реформації) політика, суспільне життя, наука й філософія звільнилися з-під релігійної влади, стали світськими.

4. Новий час (*модерн*) ($\approx$ XVI – XIX ст.) – в центрі уваги філософії перебувають проблеми наукового пізнання, опанування з його допомогою природи, наукового переустрою суспільного життя.

5. Посткласичний (некласичний) період, для якого характерне зростання скепсису щодо можливостей науки й розуму, критика домінування у сучасній цивілізації техніки, організації, бюрократії, інструментального мислення. В крайніх випадках ця тенденція переходить в намагання взагалі відкинути раціоналізм (віру в розум, від лат. *ratio* – розум) і сучасну цивілізацію.

Тема 2. Класичний період Давньогрецької філософії та філософія Еллінізму

Цілі навчання: Формування цілісного бачення історичного розвитку філософії в період Античності у давній Греції та елліністичному світі, розуміння основ найважливіших філософських вчень цього періоду.

Перелік навичок: Вміння пояснити основні ідеї вчень найвидатніших філософів від Античності у їх зв'язку з: економічними, культурними, політичними умовами.

Словник термінів: Мілетська школа, елеати, софісти, кіники, стоїки, скептики, космоцентризм, логос, маевтика, діалектика.

Практичне завдання: написати есе обсягом 2-3 тис. знаків за однією з тем “Внесок античної натурфілософії в розвиток розуміння світу”, “Мудрість Сократа”, “Як я розумію “Міф про печеру” Платона”, “Еліністична філософія в пошуках щастя та чесноти”.

Завдання для самостійної роботи

1. Римська філософія: ідеї, представники.
2. Сенека: життя та філософія.
3. Мілетська школа: представники та ідеї.

Глосарій:

Мілетська школа (іонійська школа натурфілософії) — (давньогрецька) філософська школа, заснована Фалесом у Мілеті, в одному з міст Іонії, у першій половині VI ст. до н.е. Представлена: Фалесом, Анаксимандром й Анаксименом.

Елеати — давньогрецька філософська школа, що виникла в місті Елея на півдні Італії у 6-7 століттях до н. е. Головними її представниками були: Ксенофан, Парменід, Зенон Елейський, Мелісс Самоський, Горгій.

Софісти — давньогрецькі мудреці 5-4 століть до н. е., які були мандрівними експертами з різних предметів, включаючи ораторське мистецтво, граматику, етику, літературу, математику та елементарну фізику.

Кіники — одна з найвідоміших і найзначніших давньогрецьких сократівських філософських шкіл 4 століття до н. е. В основному вивчали

етичні проблеми та їхній вплив на суспільство, ігноруючи вивчення теорії пізнання й розвитку суспільства.

Стоїки — одна з найвпливовіших філософських шкіл античності, заснованої близько 300 р. до н. е. Стоїки вважали логіку, фізику і етику частинами філософії.

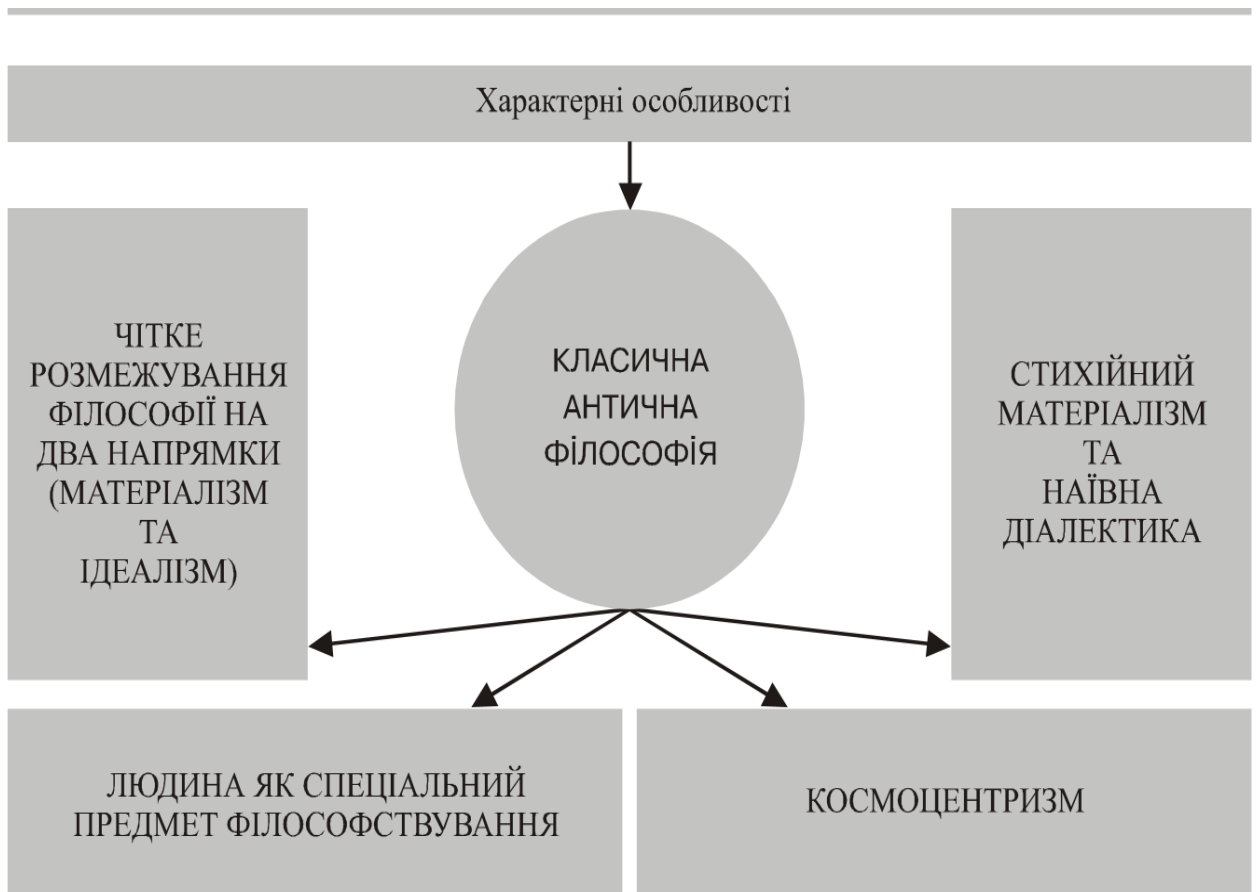
Скептики — філософський напрям, представники якого заперечують можливість досягнення достовірного знання.

Космоцентризм — система філософських поглядів, що з'явилася в Стародавній Греції, за якою світ сприймається як космос, різноманітний та гармонійний.

Логос — термін західної філософії, релігії, психології та риторики. З давньогрецької мови буквально означає «слово». Вживається передусім в значеннях науки, слова, закону, надприродного світового розуму.

Маєвтика («повивальне мистецтво») — запропоноване Сократом мистецтво витягувати приховане в людині правильне знання за допомогою майстерних навідних питань.

Діалектика (грец. «мистецтво сперечатись», «міркувати») — метод філософії, що досліджує категорії розвитку. Слово «діалектика» походить із Стародавньої Греції завдяки популярності діалогів між Платоном та Сократом — точніше: діалог між людьми, які намагаються переконати один одного, та який дав назву діалектичному методу у філософії.

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ	ОСНОВНІ РИСИ І ПОЛОЖЕННЯ	ВИЗНАЧНІ ШКОЛИ ТА ЇХ ПРЕДСТАВНИКИ
Класична антична філософія (Греція V-VI ст. до н.е.).	<ul style="list-style-type: none"> - пошук першооснов світу. Космоцентризм (орієнтація на Космос як гармонійно організовану цілісність, що розвивається за своїми законами); - атомістична теорія світу. Постановка основних філософських проблем (онтологія, детермінізм, гносеологія); - епістемний спосіб філософствування. 	Левкіпп (бл.500-440р.р. до н.е.); Демокріт (460-370 р.р. до н.е.).
	<ul style="list-style-type: none"> - зосередженість на проблемах теорії пізнання. Чітка логічна фіксація визначень понять; - практична розробка проблем риторики, граматики та логіки. Переконання у важливості мови для впливу на людину; - розмежування ідей практицизму та споглядання, усвідомлення суті буття. 	школа софістів: Георгій (бл. 483-373 р.р до н.е.); Протагор (481-373 р.р до н.е.); Гіппій, Продік, Антифонт, Критій, Алкідам, Лікофон, Полемон та ін.

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ	ОСНОВНІ РИСИ І ПОЛОЖЕННЯ	ВИЗНАЧНІ ШКОЛИ ТА ЇХ ПРЕДСТАВНИКИ
	<ul style="list-style-type: none"> - усвідомлення місця філософії у суспільстві. Філософія - це діяльність щодо усвідомлення, осмислення та визначення відношення людини до світу. Предмет філософії : «людина-світ»; - антропоцентризм. Софійний спосіб філософствування. 	<p>Сократ (469-399 р.р. до н.е.).</p>
	<ul style="list-style-type: none"> - поглиблення проблеми реальності існування загального («краси» взагалі, «мужності», «добра» тощо). Загальне - ідеальний предмет, ідея, що є еталоном, справжньою реальністю. Речі повсякденного світу є спрощеним варіантом іншого світу, більш досконалого - ідеального. Об'єктивний ідеалізм; - ідея ідеального методу пізнання, ідеальної держави тощо; - проблема людини і її моралі. Софійність філософствування. 	<p>Платон (427-347 р.р. до н.е.).</p>
	<ul style="list-style-type: none"> - спроба системного підходу до філософії. Наука про суще (метафізика). Вчення про начала і чотири причини сущого. Форма і матерія; - форма як сутність усіх речей. “Форма форм” та закони і правила логічного мислення. Вчення про категорії; - проблема соціальної організації. Теорія світової держави. 	<p>Арістотель (384-322 р.р. до н.е.).</p>
<p>Посткласична антична філософія. (Греція III ст. до н.е. - I ст. н.е.):</p> <ul style="list-style-type: none"> - криза демократичного суспільства; - диктаторські режими; - послаблення інтересу до теоретичного знання; - втрата довіри до пізнавальної сили людського розуму. 	<ul style="list-style-type: none"> - сумнів щодо можливості пізнання об'єктивного світу. Істина не може бути встановлена на основі чуттєвого пізнання. Вона може бути доведена іншою істиною; - констатація підкорення, “розчинення” індивіда як тілесної істоти у суспільно - історичному світопорядку. Але поряд з цим визнання внутрішнього світу людини, де вона виявляє свою непідвладність зовнішнім обставинам («атараксія»). 	<p>скептицизм: Піррон, Енесідем, Агріпп, Секст Емпірік (III ст. до н.е. - I ст. н.е.).</p>

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ	ОСНОВНІ РИСИ І ПОЛОЖЕННЯ	ВИЗНАЧНІ ШКОЛИ ТА ЇХ ПРЕДСТАВНИКИ
<p>- прагнення звести наукові проблеми до практичних правил особистої поведінки людини, які повинні забезпечити щастя (щастя розуміється як здатність до “незворушного” життя, як проста відсутність страждань).</p>	<p>- поглиблення атомістичної теорії. Матеріалістичне розуміння світу згідно із законами існування об’єктів з їх властивістю «самочинного відхилення» від «лінії необхідності»;</p> <p>- ідея тілесності, «атомарності» душі. Смерть тіла є смерть душі, бо сутність душі - рух атомів у тілі;</p> <p>- сенсуалістське вчення про пізнання;</p> <p>- оптимістична і утилітарна життєстверджуюча етика. Моральне життя потребує дотримання міри у всьому. Ідеал - у задоволенні природних, а не надуманих бажань. Справедливість полягає в тому, щоб не шкодити іншому і не зазнавати шкоди від іншого. Взаємостосунки людей будуються на особистій вигоді, яка розповсюджується і на безкорисливу дружбу.</p> <hr/> <p>- вчення про першооснову світу і невблаганну необхідність у ньому. Вивчення світу (хоча і є необхідним) не здатне завадити сліпій необхідності. Воно лише уможливорює більш розумно підкорятися необхідності, щоб щонайменше страждати;</p> <p>- космоцентризм. Субстанцією Космосу є «пневма», «дух» (правогонь), що розливається у світі, створюючи усе навколишнє;</p> <p>- етичне вчення будується на фаталізмі. Фатум - незаперечна істина, свобода ж - ухилення від законів Космосу. Смиріння перед необхідністю життя вгамовує афекти (пристрасті), дарує щастя.</p>	<p>Епікурейство: Епікур (341-270 р.р. до н.е.)</p> <hr/> <p>Стоїцизм: Зенон з Кітіону, Клеанф, Хрісіпп (III ст. до н.е.)</p>
<p>СТАРОДАВНІЙ РИМ</p>	<p>- прагнення пристосувати грецьку філософію до універсального духу світової римської держави;</p> <p>- розвиток атомістичної теорії;</p> <p>- вчення про щастя людини, на шляху до якого лежить дві перепони : страх перед потойбічною відплатою і страх перед Богом. Засобом подолання першої є філософія, яка може звільнити людину від цього шляхом просвітництва. Другої - розуміння того, що боги (хоча і існують), не втручаються у життя людей;</p> <p>- епістемний спосіб філософствування.</p>	<p>Лукрецій Кар (I ст. до н.е.)</p>

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ	ОСНОВНІ РИСИ І ПОЛОЖЕННЯ	ВИЗНАЧНІ ШКОЛИ ТА ЇХ ПРЕДСТАВНИКИ
	<ul style="list-style-type: none"> - еллінізація стоїцизму. Антропоцентризм. Людина - гармонійна істота, навіть божественний Логос діє на неї не ззовні, а проникаючи в середину, зливаючись з нею, «проростає в душі»; - визнається провідна роль долі (фатуму), але поряд з цим наголошується на самостійності особи. Окрім верховенства обов'язку, визнається роль насолоди (природна і надприродна) в житті людини. 	<p>римський стоїцизм: Панетій (прибл. 185-110 р.р. до н.е.).</p>
	<ul style="list-style-type: none"> - синтез ідей еллінізованого стоїцизму з ідеями Платона 	<p>Посідоній (135-51 р.р. до н.е.).</p>
	<ul style="list-style-type: none"> - вчення про душу (тілесність і духовність). Бог виступає як вогонь (пневма) і як творча сила (батько). Водночас Бог не владний над матерією, проте коли світ дійде до стану достотного буття, то він стане божественним, а коли світ відходить від істини, то Бог знищує його у світовій пожежі; - людська природа (у своєму виникненні) чиста і непорочна. Але тіло стає в'язницею душі. Істинна насолода душі можлива лише поза тілом. 	<p>Сенека (5 р. до н.е.- -65 р. н.е.).</p>
	<ul style="list-style-type: none"> - зближення і взаємопроникнення філософських вчень і шкіл. Еклектизм. Намагання примусити філософію працювати на конкретні політичні цілі. Прояв релігійної тенденції розвитку світогляду. 	<p>римський еклектизм: Марк Тулій Цицерон (106-43 р.р. до н.е.); Марк Аврелій (121-180 р.р.).</p>
	<ul style="list-style-type: none"> - тяжіння до суто релігійного способу самоусвідомлення. Філософія набуває рис теософського вчення; - синтез уявлень про Космос та людину на основі філософії Платона. Ієрархічність будови дійсності. Єдине (справжнє буття) - Розум (нус) - Душа - Матерія (несправжнє буття); - існування ідеального світу, втілення ідеї в матерію, ідея безсмертя душі, пантеїстичний зв'язок божественного та світського. 	<p>неоплатонізм : Плотін (204-270 р.р.); Прокл (410-485 р.р.); Порфірій (232 - поч. IV ст.).</p>

ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Давньогрецька натурфілософія.

Перші грецькі філософи цікавилися, насамперед, природою, намагалися зрозуміти устрій природи і пояснити зміни, які відбуваються в ній, – тому їх називають натурфілософами. Більшість з давньогрецьких натурфілософів (за виключенням Демокріта) представляють період розвитку античної філософії, закінчення якого пов'язують з іменем Сократа, тому їх називають також досократиками.

Перша ідея, з допомогою якої давньогрецькі натурфілософи намагалися зрозуміти устрій природи – ідея про те, що в усіх змінах у природі є щось незмінне – першоречовина, субстанція, яка зберігається, змінюючи свої форми. Ця ідея характерна насамперед для філософів з Мілету (іонійська школа) – Фалеса, Анаксимандра та Анаксімена. **Фалес** (≈630-560 рр. до н.е.), який вважається засновником філософії, знаменитий насамперед вченням про те, що усе є вода – вода є першоречовиною, субстанцією, з якої усе утворюється і на яку усе перетворюється. Учень Фалеса, **Анаксимандр** (≈610-546 рр. до н.е.) вважав, що першоречовина, з якої все виникає і на яку усе перетворюється, не є ані водою, ані якоюсь іншою відомою речовиною. Анаксимандр називав цю першоречовину “апейрон”, що означає *безмежне і невизначене*. Ще один філософ з Мілету, учень Фалеса й Анаксимандра **Анаксімен** (≈585-525 р. до н.е.) вважав, що першоречовиною, з якої усе виникає, є повітря: усі речі – це не що інше, як згущене повітря.

Емпедокл (≈494-434 рр. до н.е.) із Сицилії не погодився з ідеєю єдиної першоречовини. За вченням Емпедокла, існує чотири першоречовини: вода, вогонь, земля і повітря, – а усі інші речовини утворюються в результаті поєднання цих першоречовин у різних пропорціях.

Найвищим досягненням давньогрецької натурфілософії вважається атомістичне вчення Левкіппа та Демокріта. **Левкіпп** (про якого невідомо майже нічого, крім того, що він начебто був вчителем Демокріта; історики філософії взагалі непевні, чи він існував) та **Демокрит** (≈460-370 р. до н.е.) висунули теорію про те, що усе складається з атомів – дуже маленьких, невидимих і неподільних елементів, які відрізняються один від одного формою та кольором, і є суцільними, не мають у собі порожнечі.

Одна з головних проблем, яка цікавила давньогрецьких натурфілософів – це проблема змін. По відношенню до цієї проблеми було сформульовано дві протилежні точки зору. Одна з них належить Геракліту, інша – Парменіду. **Геракліт** відомий насамперед вченням про те, що ніщо не є незмінним, усе постійно змінюється, “усе тече”; навіть речі, які видаються нам незмінними (наприклад, залізо чи каміння), постійно (хоча, можливо, й дуже повільно, непомітно для нас) змінюються. Символом такої постійної змінюваності є вогонь. За Гераклітом, “цей світ – ... не створений ніким із богів ... був, є і завжди буде вічно живим вогнем, який мірно спалахує і

згасає”. Натомість, сучасник Геракліта, *Парменід* (≈540-480 рр. до н.е.) вважав, що буття є незмінним і суцільним – у ньому немає порожнечі.

2. Філософський поворот до людини. Софісти і Сократ.

Наступний етап розвитку філософії у Давній Греції пов’язаний із важливою зміною інтересу – поворотом від природи до людини. Цей поворот представляють софісти і Сократ.

Софісти (від софія – мудрість) – “вчителі мудрості”, які мандрували з одного грецького полісу до іншого і навчали риториці (мистецтву публічних виступів й ведення публічних дискусій), політичному мистецтву, моральним наукам тощо. Найбільш відомі софісти – Горгій (≈483-374 рр. до н.е.) та Протагор (≈481-411 рр. до н.е.). Софістів вважають засновниками філософського вчення, яке називають **релятивізм** – вчення про те, що істина відносна; у кожної людини – своя істина. Знамените формулювання цього вчення дав Протагор: “Людина є мірою усіх речей, існуючих – у тому, що вони існують, а неіснуючих – у тому, що вони не існують.”

Сократ був молодшим сучасником софістів. На відміну від софістів, Сократ заперечував релятивізм. Він вірив в існування загальнозначущих істин. Насамперед, його цікавили моральні істини. Філософські пошуки Сократа оберталися, головним чином, навколо одного питання: “Що таке чеснота, добродіє?” Адже існує багато якостей, які вважаються чеснотами – мужність, правдивість, милосердя? Що між ними спільного? Сократ не давав відповіді на ці питання. Він не залишив після себе якогось готового вчення. Своє завдання він вбачав у іншому: розмовляти з людьми й спонукати їх до роздумів про суть доброго життя, виявляти помилки й суперечності в їх уявленнях, допомагати їм у пошуках істини. Філософію Сократа часто резюмують у формі парадоксального висловлювання “Я знаю, що нічого не знаю”. Разом з тим, про Сократа говорили як про наймудрішу людину в Греції. Суть своєї мудрості сам Сократ вбачав у **знанні про незнання**: адже інші люди також нічого не знають (або, принаймні, знають дуже мало), а проте – вони про це не знають, і вважають, що знають дуже багато.

Здійснюючи свої розпитування, Сократ нажив багато ворогів. Адже він показував, що люди, які користуються репутацією мудреців, насправді зовсім не є мудрими. Тим більше, що такі бесіди часто відбувалися у присутності молоді, яка ходила за Сократом. Тому про Сократа почали говорити, що він ганьбить шановних людей, псує молодь, не вірить у богів і т. ін. Зрештою, це привело до судового процесу, на якому Сократа засудили до смертної кари. Сократ спокійно прийняв цей вирок. У останній своїй промові він говорив, що не слід боятися смерті. Адже ми не знаємо, що нас очікує після неї. Боятися смерті – означає вважати смерть злом, в той час як насправді ми не знаємо, чи є смерть злом чи благом. Тому боятися смерті – це вважати ніби

ми знаємо те, чого ми насправді не знаємо, що, як вважав Сократ, є найганебнішим невіглаством.

3. Філософська система Платона.

Платон був учнем Сократа, який виробив власну філософську систему, що вважається багатьма істориками філософії найбільш оригінальною й величною філософською системою Античності.

На думку Платона, справжня реальність – це не змінювані речі, які ми осягаємо чуттєвим шляхом, а щось вічне, незмінне, що може бути осягнуте лише умоглядно, – *ідеї* або *форми*. Ці *ідеї* (форми) певним чином пов'язані з речами: речі є *недосконалими копіями* або *тінями* *ідей*, а *ідеї* – досконалими, ідеальними зразками речей. Кожній *ідеї* відповідає деяка множина речей, а кожній множині речей – своя *ідея*. Платон порівнював звичайних людей з в'язнями, які усе життя перебувають у печері, не можуть бачити речей за межами печери, а бачать лише їх тіні на стінах печери. Такі “печерні люди” хибно вважають тіні речей за самі речі.

За Платоном, пізнання є *пригадуванням* форм (*ідей*). До народження людини її душа перебувала у світі *ідей*, споглядала їх. При народженні вона ніби втрачає пам'ять, але не повністю. Спостерігаючи за речами, які є недосконалими копіями або тінями *ідей*, душа людини може пригадувати те, що вона знала, перебуваючи у світі *ідей*.

Важливою частиною філософії Платона є *вчення про ідеальну державу*, пов'язане із *вченням про людську душу*. Платон вважав, що душа людини має три частини – розум, волю та жагу (яким у тілі людини відповідають голова, груди та лоно). Кожній із цих частин відповідає своя чеснота – мудрість, мужність та помірність. У різних людей різні частини душі розвинені різною мірою: у одних переважає розум, у інших – воля, у третіх – жага. Відповідно, в ідеальній державі усі люди мають бути поділені на три класи, що виконують різні суспільні функції – правителі-філософи, стражі-воїни та годувальники (ремісники й селяни).

4. Арістотель: філософія “золотої середини”.

Арістотель був учнем Платона, проте не підтримував його надто радикальних *ідей*. Зокрема, він дотримувався більш наближеного до звичайного здорового глузду розуміння відношення між формами (*ідеями*) та речами. Арістотель вважав, що форми не існують окремо від речей в якомусь особливому світі, а є стороною, аспектом, властивістю самих речей. Кожна річ є єдністю *форми* та *матерії*. Матерія – пасивне начало, форма – активне.

Подібно до Платона, Арістотель вважав, що душа (“форма”) людини складається з трьох частин – рослинної душі, тваринної душі та мислячої душі, при цьому у різних людей переважають різні частини.

Етичне вчення Арістотеля виходить з ідеї, що усі чесноти є “золотими серединами” між двома крайнощами. Наприклад, боягузтво і безрозсудність є двома протилежними вадами, а хоробрість є “золотою серединою” між ними. “Золотою серединою” між скупістю і марнотратством є щедрість, тощо.

Арістотель вчив також, що людина є **політичною істотою**, вона потребує існування держави для повноцінного життя. Держава виникає з потреби у спілкуванні й дружбі, без задоволення якої людина не може бути щасливою.

Арістотель є засновником науки **формальної логіки**: він сформулював головні правила, за якими з деяких тверджень (засновків) логічно необхідно слідує деякі інші твердження (висновки).

Важливою частиною філософії Арістотеля є вчення про **чотири типи причин** – діючу, матеріальну, формальну та кінцеву, цільову (мету існування). Виходячи з теорії про чотири типи причин Арістотель сформулював **теологічне вчення** – вчення про Бога, яке пізніше було прийняте середньовічним християнським філософом Томою Аквінським і адаптоване до християнського віровчення. Бог, за Арістотелем, – це досконале, вічне й незмінне буття, яке є дієвою й цільовою причиною усього сущого, – “непорушний рушій”, який приводить у рух усе суще, та мета усього сущого. Усе суще прагне до Бога, а сам Бог не прагне ні до чого, адже він є досконалим буттям.

5. Елліністична філософія.

Пізніший період розвитку філософії Античності – в давній Греції і давньому Римі – називають періодом еллінізму. У центрі уваги найбільш цікавих напрямків елліністичної філософії – кініків, стоїків та школи Епікура – були морально-практичні питання: про способи досягнення щастя і душевного спокою, про сутність доброго – щасливого й добродісного – життя. Спільними для цих напрямків були також деякі основні ідеї:

– **самодостатність**: мудра людина знаходить щастя в самій собі, не потребує для щастя зовнішніх благ та допомоги інших людей;

– **апатія** – душевний спокій в будь-якій ситуації, байдужість до усього зовнішнього, зокрема, до будь-яких страждань;

– необхідний зв'язок між щастям і добродісністю.

Епікур (≈340-270 рр. до н.е.) вчив, що *єдиною метою людського життя є щастя – здобуття насолоди і уникнення страждань*. Особливо Епікур наголошував на уникненні страждань. Найкращим способом отримання задоволення Епікур вважав духовні задоволення – насолода мистецтвом, спілкування з друзями тощо. Щоб бути щасливою, людина повинна розвивати самоволодіння, помірність, душевну рівновагу. Епікур пояснював, що говорячи про насолоду як “кінцеву мету” та “перше благо”, він має на увазі “зовсім не насолоду розпутства або чуттєвості”, а “свободу від страждань тіла й сум'ять душі”. Більше того: “неможливо жити солодко,

не живучи розумно, добре й праведно, і [неможливо жити розумно, добре й праведно], не живучи солодко: адже усі чесноти споріднені з солодким життям і солодке життя невіддільне від них”. Епікур вчив також, що людині не слід боятися смерті. Він не вірив у життя після смерті і говорив: “Нам не слід боятися смерті, бо ми з нею не можемо зустрітися: поки ми є – її ще нема, а коли вона приходить – то нас уже нема”.

Стоїцизм – філософський напрям, який асоціюється насамперед з мужністю, стійкістю перед життєвими випробуваннями. Подібно до кініків та Епікура, стоїки сповідували ідеал самодостатньої людини – мудреця, який для щастя не потребує нічого й нікого, крім себе, який може зберігати душевний спокій і бути щасливим у будь-якій ситуації. Стоїки вчили, що світ управляється Розумом, Богом, Логосом, а отже, усе, що відбувається, є доцільним, розумним. Тому що б не трапилося, мудрець спокійно приймає свою долю й намагається зрозуміти її доцільність.

Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження. Реформація

Цілі навчання: Формування цілісного бачення історичного розвитку філософії в період Середньовіччя та Відродження, розуміння основ найважливіших філософських вчень цього періоду.

Перелік навичок: Вміння пояснити основні ідеї вчень найвидатніших філософів Середньовіччя та Відродження у їх зв'язку з економічними, культурними, політичними умовами.

Словник термінів: патристика, схоластика, теологія, теоцентризм, теодицея, монотеїзм, провіденціалізм, персоналізм.

Практичне завдання: написати есе обсягом 2-3 тис. знаків за однією з тем “Сповідь як філософський жанр”, “Роздуми над “Розрадою від філософії” Боеція”, “Розвиток філософії Томи Аквінського у неотомізмі XX ст. ”.

Завдання для самостійної роботи

1. Ідея гармонії “віри” і “розуму” в середньовічній філософії.
2. Номіналізм та раціоналізм: підходи до проблеми універсалій.
3. Розкрийте характерні риси схоластики.
4. Основні ідеї роботи Т. Кампанелли “Місце сонця”.
5. «Утопія» Т. Мора: основні ідеї.
6. Охарактеризуйте погляди Н. Макіавеллі щодо людини, політики, держави.

Глосарій:

Патристика — у філософії загальна назва напрямку, заснованого так званими отцями церкви. У теології — це сукупність вчень отців церкви та авторитетних церковних письменників 1-8 століть.

Схоластика — тип релігійної філософії, для якого характерне принципове панування теології над усіма іншими формами пізнання, знання. З іншого боку, схоластика є методом, що полягав переважно у перегляді та

порівнянні висловів попередніх мислителів і Біблії та виведенні нового синтезу.

Теологія — вчення, предметом пізнання якого є Бог і все, що з Ним пов'язано.

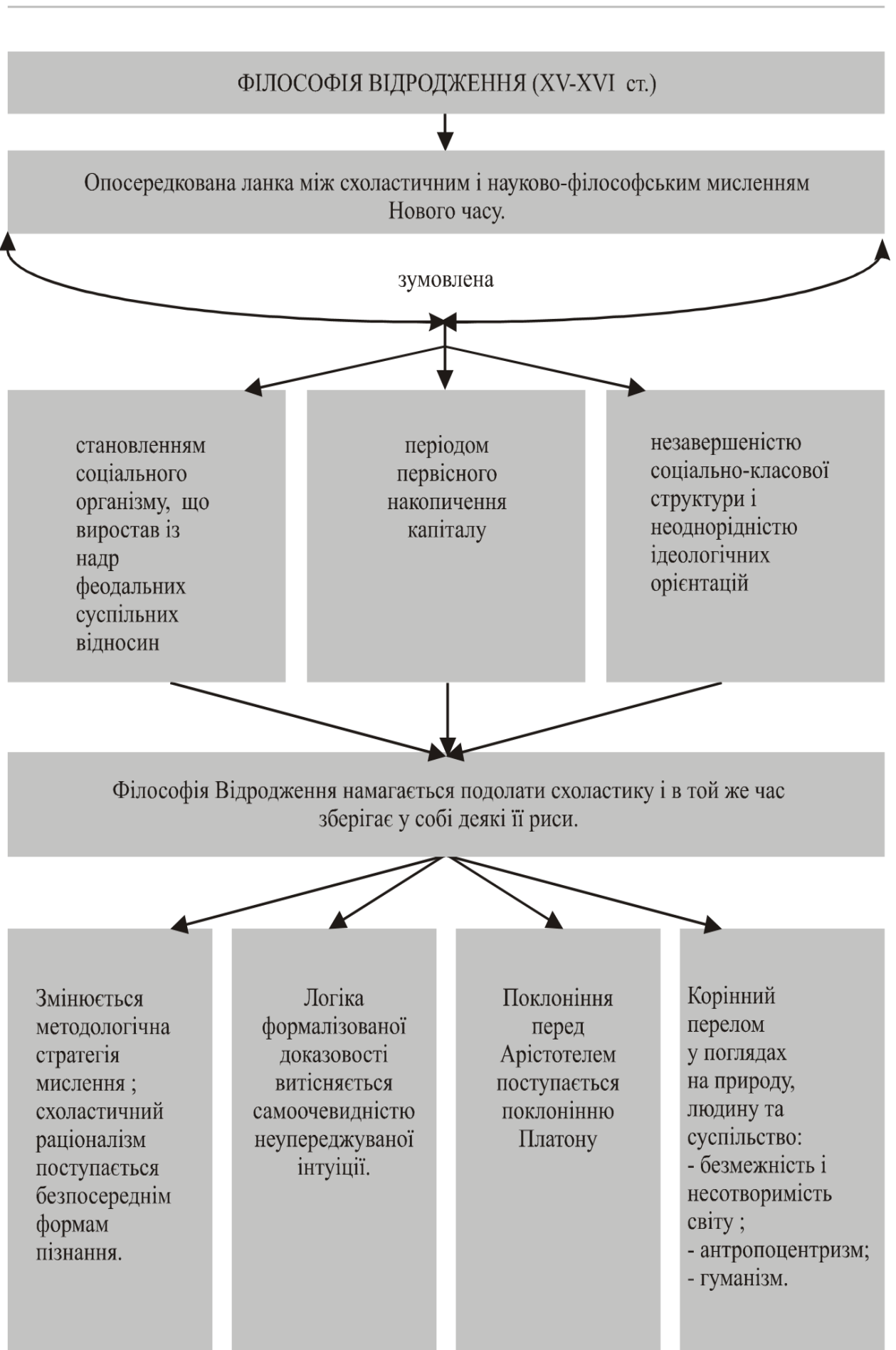
Теоцентризм — філософська концепція, в основі якої лежить розуміння Бога як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела всього життя і будь-якого блага. При цьому основою моральності служить шанування Бога і служіння йому, а наслідування і уподібнення Йому вважається вищою метою людського життя.

Теодицея — релігійно-філософське вчення, що узгоджує існування Бога як творця і правителя світу поряд з існуванням темних сторін буття та узгоджує наявність зла й несправедливості з ідеєю мудрості, благості та всемогутності Бога.

Монотеїзм — віровчення про існування єдиного Бога, Творця всього сущого, видимого і невидимого, творіннями якого є всі інші істоти, як духовні так і фізичні, що відрізняє його від генотеїзму або політеїзму, виключаючи існування інших, рівних йому божественних істот.

Провіденціалізм — релігійно-філософське вчення, згідно з яким розвиток суспільства, джерела і рушії його просування та кінцева мета загалом визначаються таємними, зовнішніми у відношенні до історичного процесу силами — провидінням (Богом).

Персоналізм — релігійно-ідеалістична течія в сучасній філософії, яка розглядає особу як первинну реальність і найвищу духовну цінність, а світ — як вияв творчої активності верховної особи — Бога.

ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Середньовіччя і середньовічна філософія.

Середньовіччя – історичний період, який починається приблизно з IV століття і закінчується близько XVI століття. Для європейського Середньовіччя була характерна світоглядна монополія християнської релігії і, зокрема, у центральній та західній Європі, католицької Церкви. Філософія в цих умовах не могла розвиватися вільно, а мусила підкорятися релігії, теоретично розробляти й обґрунтовувати доктрину Церкви. Це становище філософії у Середні віки характеризувало відоме висловлювання: “філософія – служниця теології”.

Філософію й теологію перших християнських мислителів (пізньої Античності і раннього Середньовіччя), “отців Церкви” називають *патристикою* (від лат. *patre* – отець); більш пізню Середньовічну філософію – *схоластиком* (від слова “школа”), оскільки вона розвивалася в монастирських школах.

Найвідоміший філософ раннього Середньовіччя – *Августин Аврелій* (354-430 рр.), визнаний католицькою Церквою святим. Августин прийшов у християнство через маніхейство (релігію, яка сповідувала дуалізм добра і зла, вічне існування й боротьбу у світі й душі людини доброго та злого начал), скептицизм та неоплатонізм. Головні праці – “Сповідь” та “Про град Божий”.

У світогляді Августина головною є ідея гріховності людства, зіпсованості людської природи, внаслідок якої усі люди заслуговують на вічне прокляття і можуть бути врятовані лише Божою милістю. Ця ідея розкривається у “Сповіді”.

У праці “Про град Божий” Августин протиставляє два “гради” (тобто, дві спільноти) – земний і Божий. В земному граді панує егоїзм, користолюбство, прагнення особистої вигоди, конкуренція й заздрість; в Божому – любов до Бога та один до одного. Ці два гради зараз на Землі співіснують і взаємно проникають один в одне і борються між собою за владу над кожною людиною. Земний град представляють політичні державні утворення, небесний – Церква. Це вчення Августина Церква використовувала у боротьбі за верховенство зі світською владою. (Така боротьба була досить характерна для Середньовіччя і, зрештою, у період Реформації зруйнувала монопольне становище католицької Церкви.)

Важливим досягненням Августина вважають його філософію історії. Августин, як християнський мислитель, дотримувався лінійної концепції часу – на відміну від циклічної, характерної для Античності. В концепції Августина час, історія людства, має початок, розвиток, кульмінацію і кінець, вона спрямована до якоїсь мети. Початком історії є створення світу Богом, її кульмінацією – життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа, її кінцем і метою – друге пришествя Ісуса Христа, Божий суд і кінець світу.

Другим найвідомішим і найвпливовішим філософом європейського Середньовіччя був **Тома Аквінський** (1225-1274 рр.), також визнаний католицькою Церквою Святим. Більше того, у 1879 р. Папа Римський Лев XIII офіційно проголосив вчення Томи єдиною істинною філософією, яка повністю відповідає християнському віровченню. Таким чином, вчення Томи Аквінського та його послідовників – томізм – стало офіційною філософією католицької Церкви.

Тома обґрунтовував і роз'яснював християнське віровчення, спираючись на філософські ідеї Арістотеля. Він вважав, що розум і християнська віра не суперечать, а мають доповнювати один одного. При цьому пріоритет належить, усе-таки, вірі: розум самостійно не може відкрити найважливіші істини, їх людина отримує в релігії, завдяки Божественному одкровенню. Проте, оскільки вони вже отримані, розум, філософія може показати розумність віри в ці істини. Зокрема, Тома запропонував п'ять доказів існування Бога, які ґрунтуються на вченні Арістотеля про Бога як досконале Буття, що є першодвигуном (“непорушним рушієм”) і метою усього сущого.

1) Необхідність існування “непорушного рушія”. Усе, що рухається, має приводитися у рух чимось іншим. Одні речі “передають” свій рух іншим. Але для цього потрібно, щоб вони самі були приведені у рух якимись іншими речами. Щоб цей ряд не йшов до нескінченності, необхідно, щоб існувало щось, що надає речам руху, але само залишається непорушним. Цей “непорушний рушій” називають Богом.

2) Необхідність існування першопричини усього. Будь-яка річ або явище має свою причину. Цією причиною може бути якась інша річ або явище. В такому разі, необхідно, щоб вона (воно) мала свою причину. Щоб цей ряд не був нескінченним, необхідно, щоб існувала першопричина усього. Цю першопричину називають Богом.

3) Необхідність необхідного сущого. Існування кожної речі на Землі саме по собі виглядає випадковим: та або інша річ, яка існує, в принципі могла б і не існувати. Але якщо це так, то усе буття є випадковим. На думку Томи, це неможливо. Тому має існувати щось, що є необхідним і надає необхідності усьому іншому. Це “щось” називають Богом.

4) Телеологічний (від *telos* – мета) доказ. Слідуючи за Арістотелем, Тома вважав, що усе суще має свою мету, і метою усього сущого в цілому є Бог. Буття організоване ієрархічно: мета, призначення нижчих рівнів – слугувати вищим. Наприклад, призначення води – слугувати життєвим потребам рослин, тварин і людей; призначення рослин – слугувати потребам тварин і людей, призначення тварини – слугувати людським потребам. А отже, має існувати і призначення людини і буття в цілому. Його називають – Бог.

5) Має існувати абсолютно досконале буття. Ми бачимо у світі, в різних речах, різні рівні досконалості. Їх джерелом має бути щось цілком досконале. Це абсолютно досконале суще називають Богом.

Однією з найбільш дискутованих у середньовічній філософії була **проблема універсалій**, яку поставив ще Платон у своєму вченні про світ ідей. Що являють собою родові поняття, такі як “дерево”, “стілець”, “людина”, “добро”, “краса”, “зелений”, “твердий” тощо? Чи цим поняттям відповідають якісь взірці, що існують окремо від речей у особливому світі (як вважав Платон)? Чи вони є лише назвами, іменами, ярликами, які людина придумує і прикладає до речей? Першу позицію називали “**реалізм**”, адже згідно з нею поняття (ідея, форма) – це щось, що має реальне, незалежне від речей існування. Другу – “**номіналізм**” (від лат. *nomina* – ім’я, назва). Зокрема, Тома Аквінський дотримувався позиції поміркованого реалізму – він вважав що поняття 1) існують реально, незалежно від людської свідомості, об’єктивно як *ідеї Бога*; 2) втілюються у речі; 3) досягаються людьми суб’єктивно, стають надбанням їх свідомості через людський розум та спостереження за речами.

У пізньому Середньовіччі, у XIV столітті, поживається філософський інтерес до проблем наукового пізнання. В цьому контексті варто згадати про таких філософів як Роджер Бекон та Вільям Оккам.

Роджер Бекон (≈1214-1294 рр.) наголошував на важливості експерименту для розвитку знання. Крім того, він намагався виявити джерела помилок в людських уявленнях, і вважав, що існує чотири головні причини невігластва: по-перше, приклад негодящого авторитету, по-друге, вплив звичаїв, по-третє, думка неосвіченої юрби, по-четверте, приховування власного невігластва під маскою вдаваного авторитету.

Вільям Оккам (≈1290-1349 рр.) розвивав логіку, відстоював позицію номіналізму в суперечці про універсалії. Найбільше він відомий принципом, який називають “лезо Оккама”. Цей принцип звичайно формулюють так: “Не слід множити сутності без потреби”. Сам Оккам формулював його дещо інакше: “Марна річ робити з більшим те, що можна зробити з меншим.” Йдеться про те, що в наші теорії не слід вводити припущення, без яких цілком можна обійтися і які, отже, насправді нічого не пояснюють. Треба намагатися, щоб наші теорії обходилися якнайменшою можливою кількістю припущень. Або, іншими словами, якщо одні й ті самі явища можливо пояснити кількома різними теоріями, то треба обирати найпростішу з них.

2. Відродження (Ренесанс).

Ренесанс – це культурний рух XV-XVII століть, який ставив за мету відродження античної культури й філософії. Ренесанс пов’язаний з таким новим винаходом як книгодрукування (кінець XIV ст.), розвитком мореплавства і торгівлі, географічними відкриттями (зокрема, відкриттям Америки наприкінці XV ст.), які значно розширили культурні обрії людини, розвитком природознавства (зокрема, науковими відкриттями Коперника, Галілея та Кеплера). Батьківщиною цього руху була Італія – країна, в якій

мореплавство і торгівля були найбільш розвинені, великі міста були центрами ремесел і торгівлі і мали політичну самостійність.

Для Ренесансу характерний новий погляд на людину, через який цей рух також називають *гуманізмом*. Гуманісти сповідували нову віру у людину, її можливості, цінність поцейбічного життя, тілесної краси – на відміну від Середньовічного наголосу на людській гріховності та мізерності усього земного й тілесного. Наприклад, Лоренцо Валла (1407-1457) у своїй філософії намагався реабілітувати земні задоволення, сповідував неопікуреїзм. Поджо Браччоліні у творі “Про жадібність” захищав прагнення до збагачення. П’єтро Помпонацці (1462-1525) у творі “Про безсмертя душі” стверджував єдність душі й тіла, заперечував безсмертя душі, прозріння та чудеса, сповідував ідею про існування природної етики та про те, що мета і смисл існування людини – досягнення щастя на основі раціонального пізнання. Показовою є назва творів Джаноццо Манетті – “Про гідність і вищість Людини” та Піко делла Мірандоли – “Похвала людській гідності”.

Філософи Ренесансу також стверджували цінність природи. Серед них було чимало пантеїстів – прихильників вчення про те, що природа і Бог – одне й те саме, що природа і є Богом. Найвідомішим представником пантеїстичної філософії був Джордано Бруно (1548-1600 рр.), який був спалений на вогнищі Інквізиції за те, що відстоював геліоцентричну картину світу (тобто ідею про те, що не Сонце обертається навколо Землі, а Земля та інші планети – навколо Сонця).

Важливою темою філософських роздумів цього періоду були політичні проблеми.

Найвідоміший політичний мислитель цього часу – **Ніколло Макіавеллі** (1469-1527 рр.) – уславився насамперед тим, що в праці “Державець” сповідував ідею про те, що правитель у своїй політиці має бути вільним від моралі, – керуватися не моральними міркуваннями, а міркуваннями ефективності з точки зору зміцнення його влади й підтримання порядку в державі. Макіавеллі радить правителю, в разі потреби, без вагань вдаватися до брехні, зради, порушення клятви, вбивства тощо. Звідси походить поняття **макіавеллізм** – політика, яка відкидає міркування моралі або керується принципом “мета виправдовує засоби”.

В період Відродження виникає також літературно-філософський жанр **утопії**. Це поняття походить від назви книги англійця **Томаса Мора** (1478-1535 рр.) “Золота книжечка, така ж корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія”. У Мора Утопія – це назва вдуманого острова, на якому встановлено суспільний лад, що кардинально відрізняється від того, який існував в Англії та інших європейських країнах – комуністичний лад, основою якого є спільна власність. На думку Мора, спільність власності дає змогу досягти рівності й гармонії у відносинах між людьми, уникнути конкуренції й ворожнечі. Жителі Утопії живуть в однаковому достатку, мають однакові будинки й одягаються в однаковий

одяг, харчуються переважно у спільних їдальнях, працюють шість годин, а вільний час проводять у читанні й розвагах. Завдяки праці Мора утопіями стали називати всякі проекти ідеального суспільного устрою, далекі від реальності.

Тема 4. Філософія Нового часу. Німецька класична філософія

Цілі навчання: З'ясування особливостей філософії Нового часу та Німецької класичної філософії; розкриття внеску найвидатніших мислителів цього періоду у розвиток філософської думки.

Перелік навичок: Вміння пояснити зміст найважливіших вчень філософії Нового часу та Німецької класичної філософії, їх місце в процесі розвитку філософської теорії пізнання, онтології, політичної філософії.

Словник термінів: раціоналізм, емпіризм, дедукція, індукція, сенсуалізм.

Практичне завдання: написати есе обсягом 2-3 тис. знаків за однією з тем: “Роль розуму та відчуттів у процесі пізнання”, “Дуалістичне вчення Декарта у сучасній ретроспективі”, “Місце теорії суспільного договору в процесі розвитку політичної думки”, “Мої роздуми про етичне вчення Імануїла Канта”, “Фейєрбах про сутність релігії”.

Завдання для самостійної роботи

1. Основні ідеї роботи Ф. Бекона “Нова Атлантида”.
2. В чому полягає проблема методу у філософії Нового часу.
3. Сенсуалізм: сутність та представники.
4. Розкрийте зміст “категоричного імперативу” І. Канта.
5. Охарактеризуйте основні принципи діалектики Г.В.Ф. Гегеля.
6. Розгляньте природу людини згідно філософії Л. Фейєрбаха.

Глосарій:

Емпіризм (грецьк. - досвід) вважав чуттєве пізнання основним і вбачав головну мету у дослідному вивченні об'єктів. Емпіризм близький до сенсуалізму. Цієї точки зору дотримувались англійські філософи XVII ст. Ф. Бекон, Дж. Локк, Т. Гоббс, французькі матеріалісти XVIII ст.

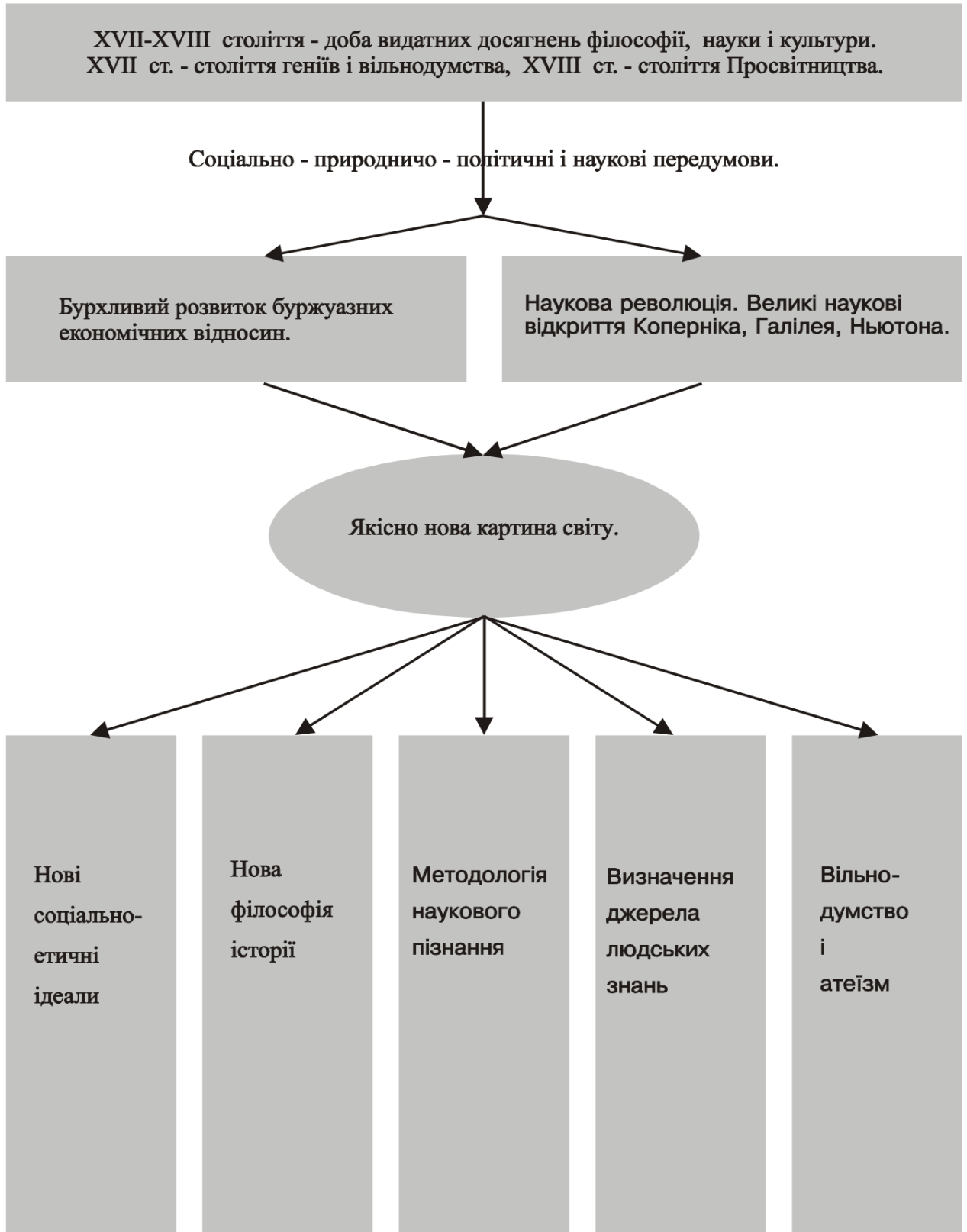
Раціоналізм (від лат. *rationalis* - розумний) визнає розум основою пізнання і поведінки людей. Раціоналісти XVII-XVIII ст. (Р.Декарт, Б.Спіноза, Г.Лейбніц) визнають основою порядку нескінченний причинний ланцюг, то пронизує увесь світ.

Сенсуалізм — напрямок у теорії пізнання, згідно з яким відчуття й сприйняття — основна й головна форма достовірного пізнання.

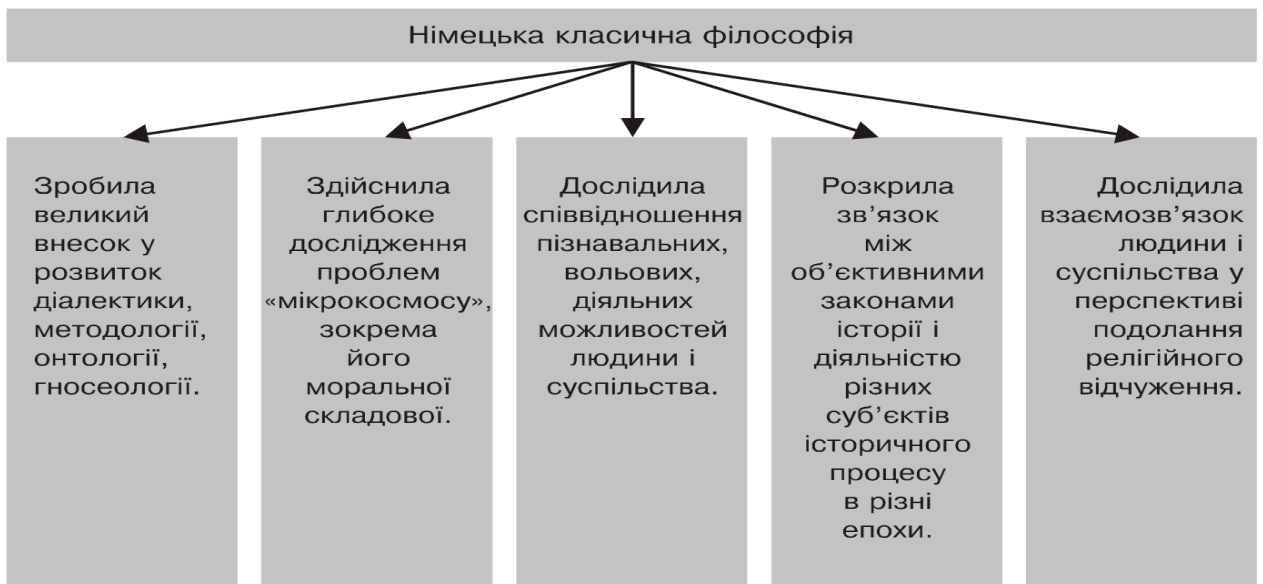
Дедукція — процес виведення висновку, що гарантовано слідує, якщо вихідні припущення істинні то висновок на їх підставі є правильним. Процес виведення дедуктивно правильний тоді і лише тоді, коли з точки зору логіки за умови істинності вихідних припущень висновки також істинні; або, логічно неможливі хибні висновки за правильних припущень.

Індукція — процес судження, котрий досягає висновку, що при наявному стані знань є ймовірно, але не гарантовано істинним. Індукція полягає у формулюванні закону, ґрунтуючись на обмеженому об'ємі спостережень повторюваних подій.

ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

Новий час – період західної історії, який починається приблизно з кінця XVI ст. Для нього характерне звільнення суспільного життя (перехід політики на світські принципи) і думки від підпорядкування релігії, стрімкий розвиток науки і її перетворення на визначальний чинник суспільного розвитку. Відповідним чином змінюється інтерес філософії: якщо у Середні віки філософія виступала в ролі “служниці релігії” і найбільше переймалася проблемою раціонального, філософського обґрунтування, виправдання та роз'яснення християнського віровчення, то для філософії Нового часу, особливо у перший період її розвитку, характерне зосередження на проблематиці наукового пізнання. В цей же період у працях Т. Гоббса та Дж. Локка обґрунтовується світське розуміння походження держави і цілей політичної діяльності, необхідність звільнення політики від релігії. В ранній філософії Нового часу виділяють два основні напрямки – емпіризм і раціоналізм. Щоб уникнути плутанини, з огляду на багатозначність слова “раціоналізм” і появу пізніше різноманітних модифікацій емпіризму і раціоналізму, будемо вживати тут поняття *класичний емпіризм* та *класичний раціоналізм*.

1. Класичний емпіризм.

Класичний емпіризм (від лат. *empirio* – досвід) – напрямок філософії кінця XVI – початку XVIII ст., представники якого вважали, що *єдиним джерелом знання є чуттєвий досвід*.

Основоположником класичного емпіризму вважається Френсіс Бекон (1561-1626). Бекон ставив за мету відкриття методу пізнання, який забезпечив би заміну ненадійних уявлень достовірним знанням. Головні свої міркування з цього приводу він наводить у праці “**Новий органон**”. Щоб досягти достовірного знання, людина повинна, насамперед, очистити свій

розум від усіх некритично засвоєних ідей і почати процес пізнання “з чистого аркушу” – спираючись виключно на чуттєвий досвід, факти. При цьому слід уникати *спекулятивного мислення*, яке не спирається на досвід. З іншого боку, не можна обмежуватися самим лише збиранням фактів – процес пізнання полягає в переході від окремих фактів до наукових узагальнень. Цю думку Бекон ілюструє метафорами павука, мурахи і бджоли.

За Беконом, існує три способи набуття уявлень. *Шлях павука* – це чисто спекулятивне мислення, яке не спирається на зовнішній досвід, створює ідеї з самого себе – подібно до того, як павук витягує з самого себе свою павутину. *Шлях мурахи* – це шлях чистого емпіризму, простого накопичення фактів, інформації – подібно до того, як мураха зносить до купи, у свій мурашник, соломинки, шматочки листя – усе, що може зібрати. *Шлях бджоли* – діяльність справжнього науковця, який з окремих фактів видобуває загальні знання про природу – подібно до того, як бджола перетворює зібраний нектар на мед.

Бекон вважав, що одним з головних джерел хибних ідей у минулому була схильність до надто поспішних і широких узагальнень. Зокрема, Бекон критикував за це найавторитетнішого філософа минулого – Арістотеля. Натомість, на думку Бекона, пізнання повинно рухатися поступово – від окремих фактів до узагальнень нижчого рівня, а від них – до узагальнень усе більш і більш високого рівня. Бекон намагався розробити метод такого руху пізнання від окремого до загального, який забезпечував би істинне знання, – метод *істинної індукції*.

Джон Локк (1632-1704) критикував раціоналістичну теорію про існування “вроджених ідей” розуму, які не походять з досвіду, і порівнював розум з “*чистою дошкою*”, на якій досвід записує інформацію. Його позицію найбільш виразно передає таке висловлювання: “В розумі немає нічого, що не було б попередньо даним в наших відчуттях та почуттях”.

У праці “*Розвідка про людське розуміння*” Локк намагався пояснити процес пізнання на засадах емпіризму, виходячи з поділу усіх людських ідей на прості і складні. *Прості ідеї* походять безпосередньо з досвіду, є безпосереднім результатом сприйняття. В процесі формування таких ідей розум людини є, по суті, пасивним; ці ідеї лише відтворюють властивості об’єкта сприйняття і розум нічого до них не вносить від себе. Але більшість людських ідей і теорій не є простими. *Складні ідеї* формуються людськими відчуттями й мисленням з простих. Локк розрізняв три способи формування складних ідей: додавання, порівняння та виокремлення (абстрагування певних властивостей). Таким чином, Локк намагався пояснювати виникнення загальних теорій з окремих сприйняття, а також розкрити джерело помилок в наших уявленнях. Теорія про прості і складні ідеї дозволяє також зрозуміти, як можуть виникати ідеї істот, яких насправді не існує (наприклад, кентаврів).

2. Класичний раціоналізм.

Класичний раціоналізм (від лат. *ratio* – розум) – напрямок філософії XVII – початку XVIII ст., представники якого вважали, що істинне, **надійне знання може походити лише з самого розуму, а не з чуттєвого досвіду**. Припускалося існування необхідних або вроджених ідей розуму, з яких логічно має виводитися вся цілість знання про устрій дійсності. За взірць для класичного раціоналізму слугувала математика – єдина справді точна і надійна наука, положення якої є доказовими. Найвизначнішими представниками цього напрямку були Рене Декарт, Барух (Бенедікт) Спіноза та Вільгельм Готфрід Лейбніц. Не випадково, що Декарт і Лейбніц були не лише філософами, але й видатними математиками.

Засновником класичного раціоналізму був видатний французький математик і філософ **Рене Декарт** (1596-1650). Декарт вважав, що в розумі присутні деякі вроджені ідеї, які є абсолютно безсумнівними і утворюють той фундамент, на якому можливо звести будівлю достовірного науково-філософського знання. У головних своїх працях – “Роздуми про метод” та “Метафізичні розмисли” – Декарт намагався реалізувати цю програму.

Декарт визначив чотири основні правила методу пізнання:

- 1) визнавати за істинне тільки те, що постає перед розумом дуже ясно й чітко, є очевидним і безсумнівним;
- 2) ділити кожен річ або явище на більш прості складові – аж до найпростіших неподільних явищ, які мають безсумнівний та очевидний характер (аналіз);
- 3) рух пізнання відбувається від найпростішого до більш складного (синтез);
- 4) необхідно чітко дотримуватися послідовності у мисленні, не допускати необґрунтовані переходи, “стрибки”.

Методологічний сумнів Декарта – це засіб, за допомогою якого людина може абстрагуватися від ненадійних уявлень і передсудів і дістатися до тих достовірних ідей розуму, які можуть слугувати надійною основою для побудови науково-філософського знання. Суть цього засобу – ставити під сумнів усі наші ідеї аж поки ми дійдемо до ідей, у яких неможливо логічно послідовно сумніватися. Далі, на цьому абсолютно надійному фундаменті ми маємо звести, дотримуючись зазначених вище чотирьох основних правил методу, будівлю достовірного знання про світ.

На основі методологічного сумніву, Декарт дійшов висновку, що першою безсумівною істиною є існування тієї істоти, яка сумнівається, – того **Я** яке сумнівається, тобто мислить, – суб’єкта сумніву-мислення: **Я мислю, отже, я існую.**

Розвиваючи свої міркування, Декарт також дійшов висновку, що реальність утворюється з ‘речей’ двох видів, протяжних речей (тіл) та мислячих речей (душ, умів, мислячих Я). **Я** (душа) і моє тіло – це дві різні

'речі', які мають різну природу. Це вчення називають *субстанційним дуалізмом*.

Голандський філософ **Барух (Бенедікт) Спіноза** (1632-1677), так само як і Декарт, вірив у можливість побудови цілісної системи достовірного науково-філософського знання про усю дійсність строгими логіко-математичними засобами на основі абсолютно достовірних, безсумнівних ідей-аксіом. Про це говорить вже назва головної праці Спінози: "Етика, доведена в геометричному порядку" (а також іншої праці – "Основи філософії Декарта, доведені геометричним способом").

Проте Спіноза дійшов іншого, моністичного висновку про природу буття. За його вченням, існує лише одна – цілковито самодостатня – субстанція – Бог-природа. Проте ми сприймаємо її у різні способи, крізь призму двох головних атрибутів, протяжності й мислення. Субстанцію, сприйману крізь призму атрибуту мислення, ми називаємо Богом; субстанцію, сприйману крізь призму атрибуту протяжності – це природа. Тобто, Спіноза сповідував *пантеїзм*: Бог і природа – одне й те ж саме, тільки по-різному сприйняте. Те ж саме стосується душі й тіла людини – це свого роду фрагмент (модус) єдиної субстанції, який сприймається, в першому випадку (душа), крізь призму атрибуту мислення, а в другому випадку (тіло), крізь призму атрибуту протяжності.

Головні методологічні установки класичного раціоналізму, сформульовані Декартом, поділяв і інший (німецький) видатний математик-філософ – **Вільгельм Готфрід Лейбніц** (1646-1716). Проте метафізична (онтологічна) система, до якої дійшов Лейбніц, виявилася суттєво відмінною як від системи Декарта, так і від системи Спінози. Лейбніц, вважав, що існує безліч самодостатніх сутностей-субстанцій. Він називав їх **монадами**. Монади – це елементарні, неподільні сутності, з яких складається усе існуюче, – подібно до атомів Демокріта. Проте, на відміну від атомів Демокріта, монади мають не фізичну, а психічну природу. Вони наділені мисленням, свідомістю або психікою. Психіка монад може бути на різних рівнях розвитку, і лише вищі монади мають свідомість, подібну до людської (ми навіть не здатні адекватно уявити, що являє собою психіка нижчих монад). Зокрема, душа людини теж є монадою.

3. Філософія Іммануїла Канта.

Видатний німецький філософ Іммануїл Кант запропонував оригінальні теорії пізнання та моральності.

Найбільш знаменита праця Канта – "Критика чистого розуму" містить оригінальну теорію про природу, можливості й межі людського пізнання. Фундаментальною ідеєю цієї теорії є розрізнення між *рiччю-у-собi* (*ноуменом*) та *явищем* (*феноменом*). *Рiч-у-собi* означає рiч, якою вона є сама по собі, незалежно від людського сприйняття. *Явище* – це рiч, якою вона являється людській свідомості крізь призму чуттєвості й розуму – образи та

ідеї, що виникають у свідомості людини в результаті сприйняття речі-у-собі. Але людина не може осягати речі і щось дізнаватися про них інакше як через власну чуттєвість і розум. Отже, людина насправді нічого не може знати про речі, якими вони є “у собі” – все людське знання є знанням про феномени.

У будь-якому знанні завжди міститься щось *апріорне* по відношенню до досвіду – щось, що не походить з досвіду, а передує будь-якому досвіду, є необхідною його передумовою – форми сприйняття, зумовлені організацією чуттєвості і розуму. Ці форми є спільними для всіх людей, що доводиться самою можливістю спілкування і розуміння між людьми. Універсальні форми чуттєвості й розуму задають певні структури, спосіб організації знання, які передують його змісту. Щоразу коли ми намагаємося сформувати наші уявлення про якусь річ ми синтезуємо її властивості у ці структури чуттєвості й розуму. Існує два рівні організації пізнавальних здібностей людини – рівень чуттєвого сприйняття й рівень розуму. Кожному з них відповідають власні апріорні (трансцендентальні) форми. На рівні чуттєвого сприйняття існує дві такі форми – *простір* і *час*. На рівні розуму (розсудку) існує 12 універсальних апріорних (трансцендентальних) форм, які називають категоріями. Категорії – необхідні форми людського мислення, організації людського знання. Кант поділяє ці категорії на чотири тріади: кількості (єдність, множинність, цілість), якості (реальність, заперечення, обмеження), відношення (субстанція і властивість, причина і наслідок, взаємодія) та модальності (можливість і неможливість, існування і неіснування, необхідність і випадковість).

У другій по значимості праці Канта – “Критиці практичного розуму” – здійснюється дослідження граничних підстав моральної свідомості (“моральний закон всередині мене”). Зокрема, в ній Кант сформулював вчення про категоричний імператив – безумовний моральний обов’язок, зміст якого можна визначити наступним чином:

Дій тільки відповідно до принципу, корячись якому ти можеш водночас прагнути, щоб він став загальним законом.

або

Чини так, щоб у твоїх вчинках людство в особі кожного індивіда завжди виступало як мета і ніколи як засіб.

4. Німецький ідеалізм Фіхте, Шеллінга та Гегеля.

Філософія *Йоганна Готліба Фіхте* (1762-1814) була спробою розвитку філософських ідей Канта. Проте в зрілий період творчості Фіхте відкинув кантівський поділ на дійсність “речей-у-собі” та феномени і сформулював власну філософську систему суб’єктивного ідеалізму. В системі Фіхте відкидається існування дійсності (світу “речей-у-собі”) поза свідомістю суб’єкта пізнання. Єдиною реальністю в філософії Фіхте є суб’єкт діяльності і пізнання – “чисте Я”. Це “чисте Я” за своєю суттю є діяльним началом, яке власною діяльністю – подібно до християнського Бога – з нічого або з самого

себе створює усю дійсність. Це творення дійсності мислиться в такій логічній послідовності: 1) “Я” створює (‘покладає’) саме себе; 2) “Я” створює (‘протипокладає’ собі) свою протилежність “не-Я” (тобто, те, що ми сприймаємо як світ); 3) “Я” і “не-Я” утворюють опозицію (протилежність) всередині “Я”, взаємно обмежуючи одне одного. Ці три логічні моменти відповідають кантівській тріаді категорій якості – ствердження-заперечення-обмеження.

Наступний відомий німецький філософ-ідеаліст, *Шеллінг* (1775-1854), відштовхуючись від вчення Фіхте, переробив його в дусі об’єктивного ідеалізму: у вченні Шеллінга фіхтевське “Я” замінюється на універсальне духовне начало - Абсолют, Єдине, Розум.

Найбільш знаменитим і впливовим німецьким філософом-ідеалістом був *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770-1831). Філософське вчення Гегеля називають *абсолютним ідеалізмом*, оскільки воно говорить, що уся дійсність – це Абсолютний Дух, Розум, Ідея, що перебуває в процесі саморозвитку-саморозгортання.

Філософську систему Гегеля також називають *діалектикою*, де це поняття розуміється у смислі: *вчення про єдність і боротьбу протилежностей* (згадаймо Геракліта). В ній усе побудоване на взаємодії протилежностей, їх взаємозапереченні і синтезі. Принцип побудови філософської системи Гегеля подібний до системи Фіхте, в якій “чисте Я” творить дійсність, покладаючи самого себе і протипокладаючи собі “не Я”. Проте це покладання і протипокладання у Гегеля розгортається у складну систему логічних категорій, філософії природи, духу, історії. Це розгортання здійснюється за “тріадичною” схемою *теза-антитеза-синтез*. Суб’єктом процесу саморозгортання у Гегеля є Абсолютний Дух, Розум, Ідея – єдина духовна реальність, яка творить себе з нічого, проходячи при цьому три основні етапи:

- спочатку (теза) Дух саморозгортається у систему логічних категорій;
- потім (антитеза) він “відчужує” себе, створює своє “друге інше”, “інобуття” – природу;
- зрештою (синтез) він повертається до самого себе в історії, через самопізнання у свідомості людини.

Відповідно, філософська система Гегеля поділяється на три основні частини: логіку, філософію природи та філософію духу.

Кожний з цих етапів також поділяється на багато підетапів, які мають подібну структуру.

Саморозгортання Духу починається зі сфери чистої логіки, з нічого – тобто з порожнього, чистого, беззмислового буття, Ніщо, яке, вже знайомим нам шляхом покладань і протипокладань розгортає себе у систему категорій: *Ніщо -> становлення -> рівновага виникнення і зникнення -> встановлене буття -> обмеження-> ..... і т.ін.*

Філософія духу Гегеля, за добре відомим нам принципом тріад, розділяється на три частини, кожна з яких, у свою чергу, розділяється ще на три частини:

- вчення про суб'єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія),
- вчення про об'єктивний дух (право, мораль, моральні звичаї),
- вчення про абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія).

Подібним чином побудована філософія історії, в якій Гегель виділяв три основні етапи: східний, давньо-римський і німецький.

Вчення Гегеля про те, що уся дійсність (зокрема, людська історія) – не що інше як саморозгортання Абсолютного Розуму, резюмується його знаменитою формулою: “Усе дійсне – розумне, усе розумне – дійсне”.

Тема 5. Некласична філософія і постнекласична парадигми філософії. Українська філософія

Цілі навчання: ознайомлення з особливостями розвитку західноєвропейських філософських шкіл та напрямків періоду XIX-XXI ст. Формування уявлень про особливості вітчизняної філософії та її видатних представників.

Перелік навичок: розуміння особливостей розвитку філософії Західної Європи XIX-XXI ст.; вміння розрізняти та орієнтуватись у основних філософських школах та течіях XIX-XXI ст.; вміння застосувати знання з філософії для більш глибокого розуміння історико-політичних, економічних, соціальних та культурних процесів, які народжувалися під впливом європейської філософії XIX-XXI ст. та продовжують розгортатися в сучасному світі; розуміння особливих характеристик ментальності української нації через знання особливостей вітчизняної філософії та її видатних представників.

Словник термінів: людина, життя, смерть, сенс життя, волюнтаризм, Надлюдина, кордоцентризм, антеїзм.

Практичне завдання: написати есе обсягом 2,5-3,5 тис. знаків за однією із запропонованих тем: «Моє розуміння філософських ідей Ф. Ніцше та їх вплив на суспільство сучасності»; «Проблема абсурдності життя у філософії А. Камю та сучасність»; «Роздуми за мотивами творів Ф. Ніцше: чому «Бог помер»?»; «Особливості ментальності українця у філософії Г. С. Сковороди / Лесі Українки / П.Юркевича / (будь який інший укр. філософ за вибором)»

Завдання для самостійної роботи

1. Критика психоаналізу З. Фрейда К. Юнгом: основні розходження.
2. Назвіть послідовників вчення З. Фрейда.
3. Дайте визначення поняття “архетипи” за К. Юнгом.
4. Охарактеризуйте погляди Еріха Фромма.
5. Основні ідеї філософії Г. Сковороди.

6. Проблема «сродної праці» в філософії Г.Сковороди.
7. Сучасна українська філософія: представники та коло проблем.

Глосарій:

Людина – соціальна і біологічна істота, яка наділена свідомістю й мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ і активно його перетворювати. Людину слід розглядати як *індивіда* (характеристика людини як представника людського роду з його психічними та фізіологічними особливостями), *особистість* (соціальна характеристика людини – погляди, знання, моральні настанови, соціальний статус), *індивідуальність* (характеристика самобутнього, оригінального в людині).

Життя - форма існування матерії, найхарактернішими рисами якої є обмін речовин, розмноження, адаптація. Життя - явище природи, представлене у вигляді існування у Всесвіті живих систем. Життя на Землі з'явилося приблизно 2-3млрд. років тому. Існує кілька гіпотез виникнення земного життя, з яких найбільш розповсюдженою є гіпотеза самозародження.

Ознаки життя поділяються на: 1) **Біологічні**: а) обмін речовин; б) адаптація; в) розмноження. 2) **Соціальні**: а) діяльність, праця; б) свобода; в) творчість; г) спілкування; д) емоційне відношення до навколишнього світу; е) дотримання загальнообов'язкових правил (норм) суспільного життя.

Смерть - це припинення існування людини, яке може бути біологічним або соціальним. Неминучість біологічної смерті ставить перед людиною масу проблем, серед яких: проблема права людини на вбивство іншої людини; права на евтаназію (допомогти легко померти); проблема смертної кари; проблема права на самогубство.

Сенс життя - визначення мети існування, призначення людства, людини. Питання про сенс життя також може розумітися як суб'єктивна оцінка прожитого життя та відповідності досягнутих результатів початковим намірам, як розуміння людиною змісту та спрямованості свого життя, свого місця у світі, як проблема впливу людини на навколишню дійсність та постановки людиною цілей, що виходять за рамки його життя. Уявлення про сенс життя складаються в процесі діяльності людей і залежать від їх соціального становища, змісту розв'язуваних проблем, способу життя, світорозуміння, конкретної історичної ситуації. У сприятливих умовах людина може бачити сенс свого життя в досягненні щастя і благополуччя; у ворожому середовищі існування, життя може втратити для неї свою цінність і сенс. «Життя до того, як ми його проживемо, — ніщо, але це від вас залежить надати йому сенс» (Жан-Поль Сартр).

Надлюдина (нім. *Übermensch*) — концепція, сформульована в творчості німецького філософа Фрідріха Ніцше як мета, до якої повинна прагнути людина в своєму розвитку. Єдиного розуміння точного значення терміну не існує. Ніцше говорить про надлюдину вперше у «Веселій науці», тема надлюдини є однією з центральних у філософській повісті «Так казав Заратустра».

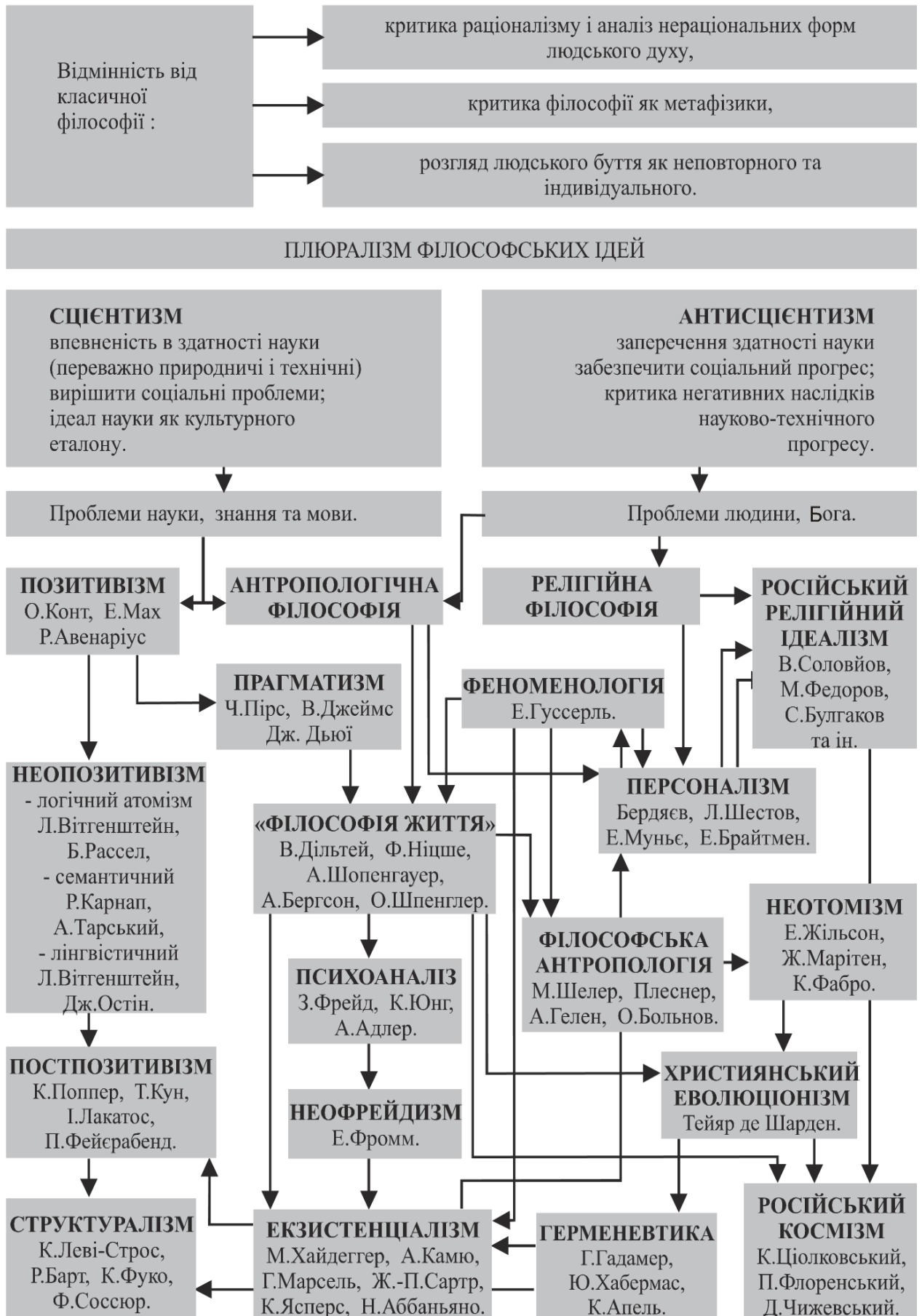

Волюнтаризм (лат. voluntas — воля) — течія в психології і філософії, що визнає волю особливою, надприродною силою, що лежить в основі психіки і буття в цілому. Теорія, згідно з якою воля є першоосновою і творцем дійсності, основним фактором у психічному житті людини всупереч розумові; соціально-політична діяльність, яка, нехтуючи об'єктивними законами історичного розвитку, керується суб'єктивними бажаннями й довільними рішеннями осіб, які її здійснюють.

Кордоцентризм (від лат. «кордос» — серце) — розуміння дійсності не стільки мисленням («головою»), скільки «серцем» — емоціями, почуттями, внутрішнім, «душею». У вузькому значенні український кордоцентризм є теорією тотожності людської і духовної реальності. В ній людське зводиться до духовного і духовне висувається на перший план. Його можна також кваліфікувати як вчення про перевагу, по-перше, ірраціональної спільноти (населення села чи хутора) над раціональною спілкою (населенням міста), по-друге, духовного досвіду (містичного переживання, інтуїтивного осягнення) над логіко-дискурсивним мисленням.

Антеїзм — філософське поняття, що означає єдність людини з природою («землею-матір'ю»), домінування ідеї про нерозривну єдність людини й природи. Назва терміну походить від імені персонажа давньогрецької міфології — Антея, фізична сила якого могла проявлятися у повній мірі тільки в разі контакту з рідною землею. Зародки ідеї антеїзму знаходимо в культурі Київської Русі. Принцип «сродності» Григорія Сковороди також близький антеїзму. Яскравий виразник антеїзму в українській філософській думці доби романтизму — Пантелеймон Куліш.

СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ

ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Песимістична філософія волі А. Шопенгауера як наслідування індійської релігійно-філософської традиції.

Артур Шопенгауер (1788-1860) – автор філософського вчення, яке найбільше ототожнюють з поняттями *волюнтаризм* та *песимізм*.

Під **волюнтаризмом** тут мається на увазі *філософське вчення, згідно з яким в основі буття лежить воля*. На думку Шопенгауера, домінуючою частиною в людині є не інтелект, розум, як вважали попередні філософи, а ірраціональна воля. Світ має ту ж природу, що й людина: світ – це макроантропос. Весь світ, як “річ-у-собі”, є не чим іншим як волею. Ця воля являється, стає доступною для пізнання у формі матеріального світу. Матеріальний світ, природа – це явище, феномен, за яким приховується справжня реальність – світова воля. Звідси – назва головної праці Шопенгауера – “Світ як воля і уявлення”.

Друге поняття, яке найбільше характеризує філософське вчення Шопенгауера – **песимізм**: “Чи є щастя у світі? Немає. Якщо мета, яку ставить людина, не досягнута, якщо бажання не здійснене — людина нещаслива. Але якщо вони досягнуті – людина пересичена, настає неминуче розчарування і невблаганно виникає питання: а що ж далі?” Виходячи з цього, людині слід намагатися полегшити страждання, свої та інших людей, і послабити волю як джерело страждань. Найвища мета – досягнення стану абсолютного спокою, байдужості, відсутності усіх бажань, за якого наше “я” і світ зникають, розчиняються у небутті.

По суті, філософське вчення Шопенгауера є перекладом на мову європейської філософії основних ідей індійської релігійно-філософської традиції. Шопенгауер був добре знайомий з нею і високо її цінував: “Вивчення Упанішад було розрадою мого життя і буде розрадою, коли я буду вмирати”. В індійській релігійно-філософській традиції, як і в філософії Шопенгауера, матеріальний світ розглядається як ілюзорна реальність, *майя*. Особливо очевидна подібність вчення Шопенгауера з головними положеннями буддизму (чотири “шляхетні істини” та кінцева мета – Нірвана).

2. Фрідріх Ніцше: “смерть Бога” та “переоцінка всіх цінностей”.

Фрідріх Ніцше (1844-1900) був учнем Шопенгауера (про філософію якого ми будемо говорити у наступній лекції), від якого він перейняв ідею про те, що в основі буття лежить не розум, а воля. Проте Ніцше відкинув метафізичну систему Шопенгауера з її песимізмом.

Форма творів Ніцше нетрадиційна: він писав у формі коротких афоризмів та філософських притч. Літературний хист Ніцше, влучність спостережень і метафор, а також “революційність” його ідей, пов’язана з

програмою “переоцінки усіх цінностей”, зробили Ніцше у ХХ столітті чи не найбільш “культовим” філософом.

Інтерпретація філософії Ніцше є досить складною справою, оскільки він не формулював цілісного філософського вчення. Нерідко одні й ті ж явища отримують в різних афоризмах Ніцше зовсім різні, навіть діаметрально протилежні оцінки.

Проте існують певні головні лінії, які й формують те, що можна умовно назвати філософським вченням Ніцше. Однією з них є ідея *переоцінки всіх цінностей*. Вихідним пунктом можна вважати знамените висловлювання Ніцше: *“Бог помер”*.

Під “смертю Бога” Ніцше мав на увазі остаточний, незворотний занепад релігії і традиційних моральних і смисложиттєвих “систем координат”, які досі ґрунтувалися на релігії. “Смерть Бога” у Ніцше пов’язана з моральною критикою образу Бога в християнському віровченні. Ніцше доводив, що християнські релігійні уявлення про Бога явно суперечать тим моральним уявленням, які сповідують самі християни і суть яких найбільш виразно передається християнською формулою “Бог є Любов”. В одному зі своїх висловлювань Ніцше уточнює, що спростовано, по суті, ідею лише *морального Бога*. Тим самим зруйноване традиційне, релігійне обґрунтування моральності.

З цього Ніцше зробив радикальні висновки. Він відкинув не лише релігійне обґрунтування моральності, але й самі моральні норми й цінності, які він пов’язував з християнством. Свою позицію він визначив словосполученнями “по той бік добра і зла” і “переоцінка всіх цінностей”. Відкинувши традиційні моральні норми й цінності, Ніцше ставить на їх місце волю, владу, життєву енергію. Мета – продовження природної еволюції (яка, як відомо, здійснюється за принципом виживання сильніших і вимирання слабших) за межі людини – “надлюдина”, для якої людина буде посміховищем, подібно до того, як мавпа є посміховищем для людини.

Ніцше категорично відкидав ідеї демократії (яку він розумів як владу черні, пересічності) і соціальної рівності в будь-якій формі. В суспільстві має панувати аристократія найсильніших, сповнених життєвої енергії та волі до влади. Зразком для нього слугує дохристиянська Римська імперія, меншою мірою – Італія часів пізнього Середньовіччя, Відродження. Християнство він таврує як революцію черні, в основі якої лежить “ressentiment” – почуття заздрості, помсти, безсилої злоби. Християнська і гуманістична мораль, мораль співчуття, слугує слабким, спрямована проти життя.

Радикальний аристократизм філософії Ніцше, його ідея надлюдини були емоційною реакцією на одну з тенденцій сучасного суспільного розвитку, яка турбує багатьох філософів, – тенденцію до панування сірої маси, пересічних людей і до загальної деградації людства.

3. Філософські ідеї в психоаналітичних теоріях З. Фрейда, А. Адлера, К. Юнга.

Зігмунд Фрейд (1856-1939) вважав, що науковець не повинен задовольнятися звичайними поясненнями поведінки людини, які спираються на її власне свідоме сприйняття мотивів своєї поведінки. Справжні мотиви людської поведінки лежать глибше і, як правило, не усвідомлюються самими людьми. Справжня мотивація поведінки людини лежить у сфері **підсвідомого**. Справжні, глибинні мотиви – це інстинктивні бажання людини, які людина **витісняє** у підсвідомість, бо вони суперечать вимогам суспільного оточення, нормам культури. Те, що сама людина, як правило, сприймає за мотиви своєї поведінки – це **“раціоналізації”**, які дозволяють (повністю або частково) реалізувати підсвідомі інстинктивні прагнення, і, водночас, приховують справжні мотиви. При цьому підсвідомі прагнення часто реалізуються у дуже (до невпізнаності) зміненій формі, що відповідає вимогам культури. Такі трансформації початкових інстинктивних прагнень у відповідності з нормами культури Фрейд називав **“сублімацією”** (від англ. sublime – величний, високий). З допомогою таких “раціоналізацій” і “сублімацій” людина надає своїй поведінці пристойного вигляду, вводячи в оману інших людей і саму себе. **“Підсвідоме”, “витіснення”, “раціоналізація”, “сублімація”** – ключові поняття теорії Фрейда.

У підсвідомість витісняються не лише інстинктивні прагнення, які пригнічуються культурою, але й особливо неприємний, такий, що сприймається як ганебний, травматичний досвід людини. Витіснений у підсвідомість досвід дуже сильно впливає на стан психіки та поведінку людини; він є головним джерелом психічних розладів (неврозів). Сила цього негативного впливу на психіку людини зумовлюється тим, що витіснений досвід не усвідомлюється і не контролюється людиною. Особливо важливим, у цьому плані, є витіснений у підсвідомість дитячий травматичний досвід. Однією з головних причин психічних розладів (неврозів) є також **фрустрація** – хронічна незадоволеність і пригнічення – потреб, що витісняються у підсвідомість. Якщо людина усвідомить те, що приховано у підсвідомому, вона може звільнитися від причин неврозів і більш ефективно перебудувати систему способів реалізації і сублімації базових інстинктивних потреб. Відповідно, Фрейдом розроблено методику лікування неврозів (психотерапії) на основі **психоаналізу** – дослідження, виявлення, усвідомлення змісту підсвідомого шляхом пригадування дитячого досвіду та інтерпретації (тлумачення) образів і думок, які виникають в уяві і свідомості людини в ситуаціях, які свідомо не контролюються або погано контролюються, – у снах, фантазіях, випадкових обмовках тощо.

В структурі особистості Фрейд виділяв три рівні: 1) підсвідоме, “Воно”, що репрезентує сексуальний інстинкт і діє за **“принципом задоволення”**; 2) свідомість, “Я”, що забезпечує самозбереження і діє за **“принципом реальності”**; 3) “Над-Я” – засвоєні (інтеріоризовані) людиною норми

культури, вимоги суспільного оточення. Свідомість, “Я” виконує роль посередника між вимогами суспільства та справжньою підсвідомою мотивацією людини, обмежує реалізацію підсвідомих прагнень і спрямовує енергію підсвідомого у суспільно прийнятне русло.

В різні періоди своєї творчості Фрейд сформулював дві концепції, що відрізняються розумінням природи підсвідомого і людської мотивації.

В першій, найбільш відомій концепції (перша психоаналітична система) Фрейд постулював, що людська підсвідома мотивація має в своїй основі сексуальну енергію, *лібідо*, а людська поведінка визначається двома фундаментальними інстинктами – сексуальним інстинктом та інстинктом самозбереження. Усі форми поведінки людини, крім тих, що лише забезпечують її самозбереження, є способами “розрядки” енергії лібідо. Зокрема, усі форми культуротворчої діяльності людини – мистецтво, релігія, наука тощо є, з точки зору Фрейда, сублимаціями сексуальності.

В пізній період своєї творчості (1920–30-ті рр.) під впливом першої світової війни Фрейд розробляв нову концепцію (друга психоаналітична система), в якій вся людська мотивація і життєдіяльність пояснюється взаємодією двох фундаментальних інстинктів – інстинкту життя, Еросу, та інстинкту смерті, Танатосу.

Багато психологів, які зазнали великого впливу теорій Фрейда, відійшли від абсолютизації сексуальності і, рухаючись у гуманістичному напрямку, запропонували власні концепції підсвідомості та людської мотивації, в основу яких закладено специфічно людські потреби.

Альфред Адлер (1870-1957) вважав, що в основі людської мотивації та неврозів лежить комплекс неповноцінності та прагнення її компенсації: поступаючись у чомусь іншим, людина відчуває занепокоєння або приниження, що стимулює її до зусиль по самоствердженню, вивищенню іншими засобами. Якщо їй не вдається позбутися комплексу неповноцінності, виникають психічні розлади.

Карл Густав Юнг (1875-1961) замінив ідею сексуальної енергії лібідо на ідею психічної енергії, яка може виражатися у різних формах; він виявив у структурі підсвідомості спільні для людства архаїчні образи, які отримали назву *архетипів* або *колективного позасвідомого*. Він також дуже цікавився східними релігійно-філософськими традиціями і здійснював порівняльний аналіз західної та східної (власне, індійської та тибетської) культур. Головну відмінність між ними він вбачав у тому, що в західній культурі домінує індивідуально-свідоме начало, а у східній – колективно-позасвідоме.

Тема 6. Матерія та свідомість. Проблеми їх відношення

Цілі навчання: засвоєння змісту понять матерії та свідомості, розуміння проблеми їх відношення та альтернативних філософських напрямків у відношенні до цієї проблеми, дослідження аргументації на користь та проти цих теорій.

Перелік навичок: оволодіння основними поняттями теми; вміння пояснити суть психофізичної проблеми, розкрити зміст основних напрямків у відношенні до цієї проблеми та найважливіші аргументи їх прибічників.

Словник термінів: субстанція, субстрат, свідомість, мислення, відображення, пам'ять, почуття.

Практичне завдання: підготувати повідомлення (обсягом 2-4 тис. знаків) за однією з тем: “Онтологічно-світоглядні передумови традиційної сучасної медицини”, “Проблема природи свідомості у перспективі досліджень над пацієнтами з хірургічно розділеними півкулями головного мозку”, “Проблема свободи волі у світлі нейрофізіологічних експериментів (Лібет та ін.)”, “Поблизу смертні переживання: проблеми тлумачення”

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте основні філософські уявлення про матерію.
2. Проаналізуйте зміст реляційної концепції простору і часу.
3. Обґрунтуйте, в чому полягає проблема єдності матерії, руху, простору і часу.
4. Визначте сутність та форми відображення.
5. Як співвідносяться свідомість і мислення?
6. Визначте біологічні та соціальні передумови виникнення свідомості.

Глосарій:

Субстанція (лат. substantia – сутність) – незмінна першооснова всього сущого. Згідно з уявленням прихильників субстанційної моделі світу субстанція породжує всі явища світу і є їх об'єднуючим початком. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, ідеалісти – Бога. Субстанція - те, що лежить в основі усього існуючого.

Субстрат (від лат. substratum основа, букв. підстилка) в філософському сенсі – загальна матеріальна основа різноманітних явищ; сукупність відносно простих якісно елементарних утворень.

Свідомість - це властивість високоорганізованої матерії-людського мозку; вища форма відображення дійсності в ідеальних образах.

Мислення - це процес опосередкованого і узагальненого відображення у мозку людини предметів об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках та відношеннях; здібність встановлювати зв'язок між явищами в поняттях.

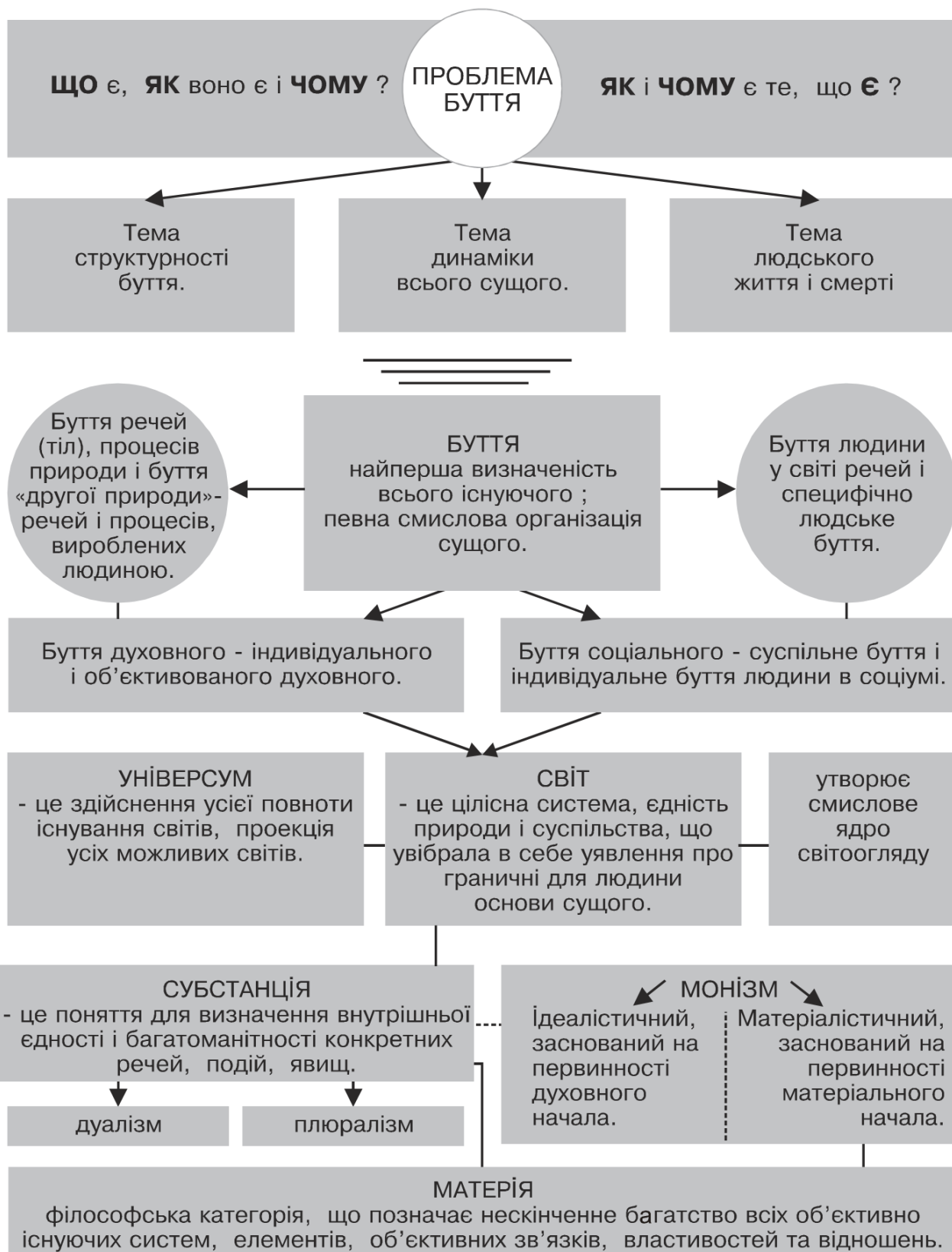
Відображення - це загальна властивість матеріальних тіл власними змінами відображати особливості взаємодіючих з ними інших матеріальних тіл.

Пам'ять - психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні та наступному відтворенні минулого досвіду, що дає можливість його повторного застосування в життєдіяльності людини.

Почуття - це специфічні людські, узагальнені переживання ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає

позитивні або негативні емоції — радість, любов, гордість або сум, гнів, сором тощо. На відміну від емоцій і настроїв, почуття мають виражену об'єктивну прив'язку: вони виникають щодо чого або когось, а не ситуації в цілому.

БУТТЯ, ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ, МАТЕРІЯ

ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФІЇ

Проблема свідомості - центральна проблема у філософії

Від її вирішення залежить

вирішення
основного
питання
філософії

визначення
місця
людини в світі

відношення
людини до
навколишнього
середовища

визначення
природи
свідомості
людини

Філософи по-різному розуміють природу свідомості, її відношення до матерії і роль її в житті людини:

Свідомість - лише ідеальне і не має ніякого відношення до матерії, об'єктивної дійсності (*суб'єктивний ідеалізм*);

свідомість - це ідеальний образ суб'єктивної реальності, відображає об'єктивне ідеальне, що лежить в основі матеріальних явищ (*об'єктивний ідеалізм*);

у функціонуванні свідомості є два паралельних потоки, які не мають єдиної основи: ідеальна сутність свідомості і матеріальні механізми роботи мозку, нервової системи (*дуалізм, психофізіологічний паралелізм*);

свідомість матеріальна, вона може бути зведена до фізіологічних процесів у мозку людини (*вульгарний матеріалізм*);

свідомість є ідеальною властивістю матерії, вищим продуктом її розвитку (*марксизм*) і т. Ін.

ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Поняття матерії як фізичної реальності та свідомості (психіки) як суб'єктивності.

Кожний з нас у своєму житті має справу з явищами (подіями, фактами), що природно розділяються на дві групи:

1) Фізичне, матерія: матеріальні об'єкти (фізичні тіла), що певним чином розташовані у просторі, і змінюють це розташування з часом, закони і закономірності цих змін, властивості тіл та простору (зокрема, фізичні поля та хвилі), які визначають характер руху (змін розташування у просторі) фізичних тіл. В повсякденному житті ми маємо справу з відносно великими (макро) фізичними тілами, які є складними системами, що складаються з душе маленьких фізичних тіл – мікрочасточок, розділених порожнім простором, вакуумом. Ці мікрочасточки можуть складатися ще з набагато менших часточок, розділених вакуумом: молекули складаються з атомів, атоми – з протонів, нейтронів та електронів, ті, у свою чергу – з чогось ще меншого. До фізичної реальності належать, зокрема, наші тіла. Тіло людини – це складна фізична система, яка складається з клітин, які, у свою чергу, складаються з молекул, які, у свою чергу, складаються з атомів, які, у свою чергу, складаються з ще менших мікрочасточок.

Визначальними поняттями, в термінах яких описується і характеризується фізична реальність, є *простір*, *час* і *рух* (зміни просторового розташування з часом). Всю фізичну реальність можна розуміти як взаємне просторове розташування фізичних тіл, що змінюється з часом, регулярності цих рухів і взаємних (закономірних) впливів фізичних тіл на рухи одне одного, простір та його (польові, хвильові) властивості у певні закономірні способи впливати на рухи розташованих у ньому фізичних тіл.

2) Психічне, свідомість як особистий “суб'єктивний вимір”: наші відчуття, сприйняття, емоції, бажання як вони відчуваються-переживаються суб'єктивно, наші думки, усвідомлення нами світу навколо нас і нас самих, – ми самі як психічні суб'єкти (**Я**), що суб'єктивно переживають та усвідомлюють.

2. Психофізична проблема та основні філософські напрямки у відношенні до неї.

Психофізична проблема – це проблема відношення між фізичним та психічним, матерією та свідомістю. Насамперед, йдеться про питання: чи є одна з цих сторін формоутворенням іншої, чи це – дві різні речі, що не зводяться одна до одної? Залежно від відповіді на ці питання можна виділити чотири напрямки, в рамках яких існують подальші розмежування.

1) Матеріалізм: не існує нічого крім матерії, фізичної реальності; свідомість, усі психічні стани – це деякі фізичні стани й процеси тіла (мозку) чи їх функціональний аспект (роль у підтриманні цілісності організму).

2) Ідеалізм: існує лише психічне – свідомість (розум, дух, воля тощо) або множина свідомостей; все, що ми звикли вважати фізичною, матеріальною реальністю, є формоутворенням психічної реальності (свідомості, духу, волі) або “феноменом” у Кантівському сенсі – видимістю, формами, у яких психічна реальність являє себе людській свідомості.

3) Дуалізм: є фізична реальність, до якої належить наше тіло, і є свідомість, або психічні суб’єкти (**Я**), або душі; це різні речі, що не можуть бути зведені одна до іншої.

4) Панпсихізм: усе в дійсності має як фізичні, так і психічні властивості.

3. Філософія матеріалізму. Основні матеріалістичні напрямки.

Найвпливовішим у сучасній академічній філософії свідомості є матеріалізм, у різних версіях. В межах матеріалізму виділяють кілька піднапрямків. У ХХ –ХХІ століттях великий вплив мали (мають) наступні напрямки.

Біхевіоризм (від англ. *behaviour* – поведінка) – теорія, яка ототожнює психічні стани й процеси з певними формами поведінки. Наприклад, біль – це не що інше, як форма поведінки, яка включає певний вираз обличчя, зойки чи стогін тощо. Біхевіоризм був панівним напрямком у британській академічній філософії свідомості у 1950-ті-1960-ті рр. У 1970-х роках біхевіоризм був витіснений більш гнучкою й сучасною матеріалістичною теорією – функціоналізмом.

Функціоналізм – впливова сучасна версія матеріалізму; з точки зору цієї теорії, відношення між мозком та свідомістю є аналогічним до відношення між комп’ютером як фізичною системою та програмним забезпеченням. Мозок – це складний комп’ютер; свідомість – його програмне забезпечення. Вона не існує окремо від фізичних структур комп’ютера, фізичних носіїв і станів, у яких закодована інформація. А проте вона є у деякому сенсі незалежною від конкретної фізичної реалізації: одна й та ж програма (чи, ширше, інформація) може бути записана у різний спосіб на різних фізичних носіях з різними відповідними фізичними станами (гнучкий диск, CD, перфокарта, нейронні мережі мозку). Відповідно, свідомість ототожнюється не з конкретними фізичними станами конкретних фізичних структур мозку, а з певними функціями, які в принципі можуть бути реалізовані різними фізичними структурами й станами.

Альтернативний впливовий матеріалістичний напрямок – **теорія тотожності психічних станів з фізичними станами (структурами, процесами) мозку**. Ця теорія говорить, що різні стани й процеси свідомості – це певні фізичні структури та процеси мозку.

Менш впливовим, але досить широко обговорюваним у сучасній філософії свідомості є *елімінативізм* – найрадикальніший напрям матеріалізму. Його прибічники прямо заперечують існування відчуттів, емоцій, думок, бажань тощо, стверджуючи, що ці поняття є частиною хибної теоретичної системи, створеної для пояснення та передбачення поведінки, – “народної психології”, яка має бути замінена на наукову теоретичну систему, що пояснюватиме людську поведінку безпосередньо в (нейрофізіологічних) термінах станів мозку.

Сильною стороною матеріалізму є те, що він, на відміну від альтернативних онтологічних вчень, добре вписується в природничо-наукову картину світу, зокрема – узгоджується з еволюційною теорією Дарвіна. Проте існують також вагомні аргументи проти матеріалізму. Найвпливовіші аргументи проти матеріалізму в сучасній філософії свідомості – аргумент зомбі та аргумент знання.

Аргумент зомбі (Р. Кірк, Д. Чалмерс). Можливо уявити феноменального зомбі точну фізичну копію людини, в якій усі фізичні процеси (і, як наслідок, рухи частин тіла) відбуваються без ніяких свідомих психічних станів, яка нічого суб’єктивно не відчуває і не усвідомлює; усі ці рухи в ній відбуваються автоматично згідно законів фізики. Ця ідея не містить суперечності, і в ній є усе фізичне, що є в людині, але бракує свідомості як суб’єктивного виміру. Отже, свідомість є чимось на додаток до фізичного, чимось нефізичним.

Аргумент знання. Будь-яке суб’єктивне переживання є особливим, відмінним від інших суб’єктивних переживань. Є щось таке, як саме воно відчувається (суб’єктивно переживається), і це не схоплюється ніяким фізичним описом. Наприклад, людині, яка від народження позбавлена будь-яких нюхових відчуттів, неможливо пояснити, як відчувається той або інший запах; ніяке знання про фізичні процеси в нервовій системі й мозку, відповідальні за це відчуття, у цьому не допоможуть. Інший приклад – з класичної статті Томаса Нейгела “Як воно – бути кажаном?”. Кажани є сліпими або майже сліпими; у просторі вони орієнтуються в основному з допомогою дуже складної ехолокаційної системи. Ймовірно, що кажани мають особливі суб’єктивні відчуття-переживання ехолокаційного сприйняття; проте для нас, людей, неможливо дізнатися, як це відчувається (як воно для кажана – мати ехолокаційне сприйняття). При цьому ми можемо мати наскільки завгодно детальне, точне, вичерпне знання про усі фізичні процеси, задіяні у цьому сприйнятті; можемо цілком розуміти, як “працює” ехолокаційна система кажана: це нам анітрохи не допоможе дізнатися, як це відчувається суб’єктивно (як воно для кажана – мати ехолокаційне сприйняття). Отже, факти про суб’єктивні якості відчуттів, сприйняття тощо – перебувають за межами царини фізичних фактів, є фактами про щось нефізичне.

4. Основні альтернативи матеріалізму.

Версії *психофізичного дуалізму* за різними ознаками поділяють на кілька напрямків:

1. Епіфеноменалізм та інтеракціонізм – див. останні два абзаци в підрозділі “Важка проблема свідомості та аргумент зомбі”.

2. Дуалізм властивостей та субстанційний дуалізм. Дуалізм властивостей розглядає свідомість як систему нефізичних властивостей чи станів мозку. Таким чином, мозок розглядається як річ подвійної – психофізичної – природи. Субстанційний дуалізм говорить про те, що 1) психічні стани, стани свідомості можуть існувати лише як стани того чи іншого суб’єкта, **Я** (мої або Ваші відчуття, емоції, думки, бажання) та 2) потрібно розрізняти мозок як фізичну систему та психічного суб’єкта. Отже, правильно говорити не про два типи властивостей однієї речі (мозку), а про дві “речі” – мозок та психічного суб’єкта (**Я**).

Панпсихізм приписує суб’єктивні переживання, або (прото-) психічні властивості фізичній реальності на її фундаментальному рівні. Тобто, усі *фундаментальні складові фізичної реальності* (лептони та кварки?) здатні, за відповідних обставин, до суб’єктивних переживань, усвідомлення, мислення та воління. Головна проблема для панпсихізму: приписуючи психічні стани мікрочастинкам, з яких складається тіло людини, ми не можемо отримати пояснення свідомості самої людини, а не мільярдів лептонів чи кварків, з яких складається її тіло.

Ідеалізм – погляд, згідно якого існують лише свідомості та психічні стани. Не існує незалежних від свідомості дерев, столів, яблук, камінців тощо (і, звичайно ж, молекул, атомів, електронів, кварків тощо). Є лише психічні стани-досвіди або досвідні диспозиції, організовані в більш або менш складні комплекси (такі як досвідний комплекс яблука, який складається з візуального досвіду чи досвідної диспозиції червоного й круглого, смакового досвіду чи досвідної диспозиції кислого чи солодкого, тощо) в людських свідомостях та, можливо, у якійсь надлюдській свідомості (свідомості Бога). Припущення про існування надлюдської свідомості (свідомості Бога), яка містить у собі (як досвід, суб’єктивні переживання Бога) те, що ми зазвичай вважаємо незалежною від свідомості фізичною реальністю, і зміст якої якимось чином є публічно доступним для людських свідомостей, є необхідним, якщо ми не хочемо ставати на позиції соліпсизму (теорії про те, що існує лише моя свідомість – що не існує ані незалежної від моєї свідомості фізичної реальності, ані інших свідомостей крім моєї власної). Якщо це так, то відношення між свідомістю та тілом людини є, в певному сенсі, дуалістичними. З одного боку, є незалежна від *наших* свідомостей та публічно доступна фізична реальність, до якої належать і наші тіла й мізки (навіть якщо ця реальність в кінцевому рахунку утворюється станами свідомості Бога); з іншого боку, є наші свідомості.

Тема 7. Основні проблеми теорії пізнання

Цілі навчання: ознайомлення з особливостями пізнавальної діяльності людини, принципами філософського пізнання світу; отримання загального розуміння про загально-наукові та конкретно-наукові методи пізнання; ознайомлення з основними напрямками методології пізнання у філософії ХХ ст. (К. Поппер, В. Бартлі, Т. Кун, І. Лакатос, П. Феєрабенд та ін.).

Перелік навичок: оволодіння поняттям методу та методології наукового пізнання; вміння використовувати у професійній та науковій діяльності закони та категорії діалектики; вміння користуватися критеріями істини в науково-дослідницькій діяльності; вміння інтерпретувати історико-методологічні принципи філософського пізнання світу і суспільства та їх діалектичну взаємодію; оволодіння структурою емпіричного і теоретичного рівнів пізнання для організації науково-дослідницької діяльності.

Словник термінів: пізнання, спостереження, експеримент, порівняння, опис, вимірювання, формалізація, гіпотетико-дедуктивний метод, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, ідеалізація, аналогія, моделювання.

Практичне завдання: розробити проект вступу до науково-дослідної роботи за темою професійного спрямування, в якому чітко визначити об'єкт, предмет, методологію, мету дослідження, вказати на критерії істини.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте сутність проблеми співвідношення суб'єкта і об'єкта пізнання.
2. Розкрийте єдність чуттєвого і раціонального у пізнавальному процесі.
3. Доведіть, що практика є основою, ціллю пізнання та критерієм істини.

Глосарій:

Пізнання – сукупність процесів, процедур і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивного світу; вища форма відображення об'єктивної дійсності, процес вироблення знань; це процес надбання, зберігання та розповсюдження нових знань; спосіб існування свідомості.

Спостереження – цілеспрямоване пасивне вивчення предметів, що спирається в основному на дані органів сприйняття.

Експеримент – активне і цілеспрямоване втручання в протікання досліджуваного процесу, відповідна зміна об'єкта або його відтворення в спеціально створених і контрольованих умовах.

Порівняння – пізнавальна операція, що виявляє подібність або відмінність об'єктів (або ступенів розвитку того самого об'єкта).

Опис – пізнавальна операція, що полягає у фіксуванні результатів досвіду (спостереження або експерименту) за допомогою певних систем позначення, прийнятих у науці.

Вимірювання – сукупність дій, що виконуються за допомогою вимірювальних засобів з метою отримання числового значення вимірюваної величини в прийнятих одиницях вимірювання.

Формалізація – відображення змістовного знання в знаково-символічному вигляді (формалізованій мові).

Гіпотетико-дедуктивний метод – метод наукового пізнання, сутність якого полягає в створенні системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких у кінцевому рахунку виводяться твердження про емпіричні факти.

Аналіз – реальний або уявний поділ об'єкта на складові частини.

Синтез – їхнє об'єднання в єдине органічне ціле.

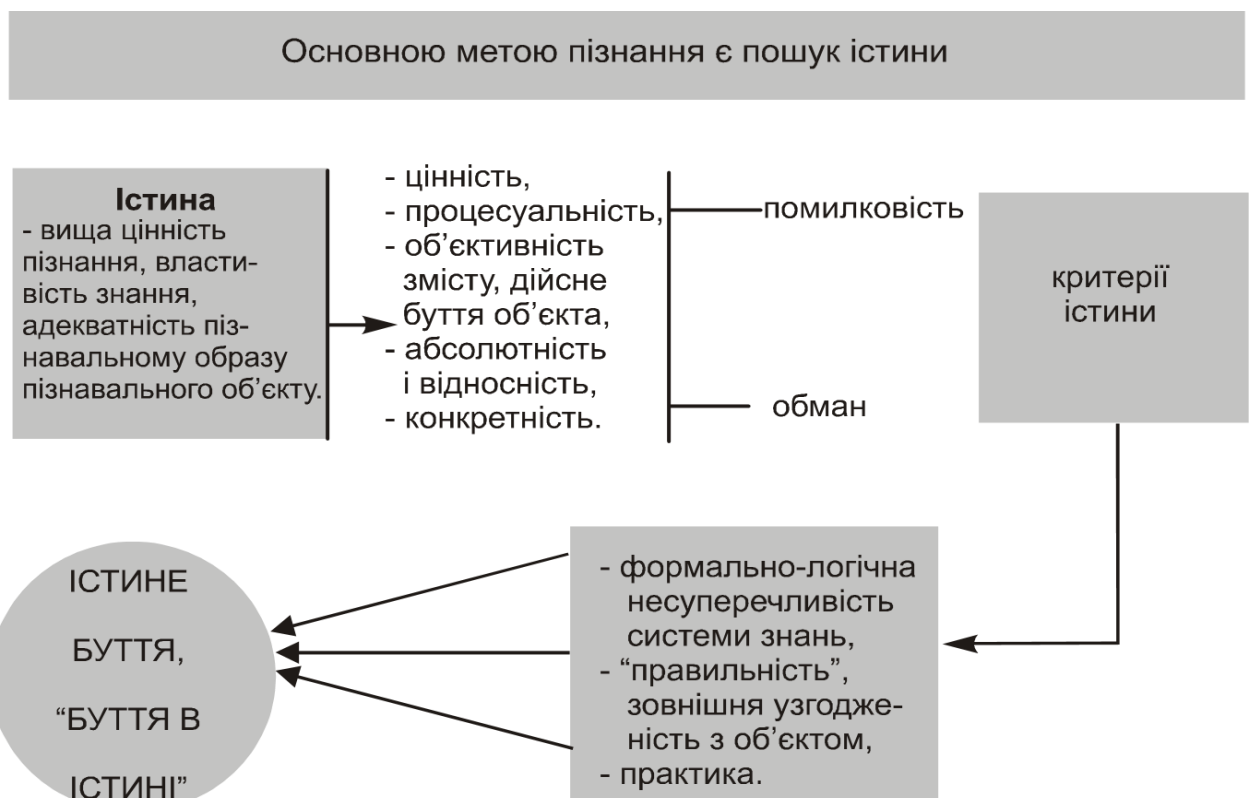
Абстрагування – процес уявного відволікання від ряду властивостей і відносин досліджуваного явища з одночасним виділенням тих властивостей (насамперед суттєвих, загальних), які цікавлять дослідника.

Узагальнення – процес установлення загальних властивостей і ознак предмета.

Ідеалізація – розумова процедура, пов'язана з утворенням абстрактних (ідеалізованих) об'єктів, що принципово неможливі у дійсності ("точка", "ідеальний газ", "абсолютно чорне тіло" і т.п.).

Аналогія (відповідність, подібність) – виявлення подібності в деяких сторонах, властивостях і відносинах між нетотожними об'єктами.

Моделювання – метод дослідження певних об'єктів шляхом відтворення їхніх характеристик на іншому об'єкті – моделі, що являє собою аналог того або іншого фрагмента дійсності (речового або мисленого) – оригіналу моделі.

Вищою формою пізнавальної діяльності (але не духовної взагалі!) є наука

- об'єктивність,
- системність,
- доказовість,
- проблемність,
- перевірювальність,
- теоретичність.

Критерії

Н особлива сфера
А суспільного життя,
У система знань і діяль-
К ність з їх виробницт-
А ва, поширення і реалізації.

Функції

- пізнавальна,
- культурно-світоглядна,
- соціальна сила,
- прогнозування майбутніх форм і способів освоєння і перетворення світу.

Етапи історичного розвитку науки

докласичний

класичний

некласичний

постнекласичний

За безпосереднім зв'язком з практичною діяльністю науки є

- прикладні,
- фундаментальні.

За об'єктом дослідження науки є

- природничі,
- суспільні або гуманітарні,
- технічні.

Тенденції розвитку науки

- спадкоємність,
- орієнтація на постійне нагромадження знань,
- удосконалення методів пізнання і перевірки істинності знань,
- рух до диференціації та інтеграції знань

ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Пізнання. Суб'єкт і об'єкт пізнання. Можливості та цілі пізнання. Поняття та критерії істини.

Основні поняття:

Гносеологія (епістемологія) – філософська теорія пізнання.

Пізнання – процес набуття знань про дійсність; сукупність процесів отримання, обробки, використання інформації про світ та людину

Суб'єкт пізнання – той, хто здійснює пізнавальну діяльність (людина, група людей, людство)

Об'єкт пізнання – те, на що спрямована пізнавальна діяльність, що пізнається

Основні погляди щодо можливостей пізнання:

Агностицизм, гносеологічний скептицизм – заперечення можливості пізнання (виявлення істини).

Гносеологічний оптимізм – віра в можливість виявлення істини, зростання істинного знання.

Мета пізнання – набуття *ідей та теорій*, які розв'язують важливі теоретичні або практичні *проблеми*, – *істинних та змістовних* знань, які покращують, поглиблюють розуміння дійсності (у тому числі, самої людини) та можуть використовуватися для досягнення практичних цілей.

Поняття *істинності як відповідності*: істина – висловлювання (або думка), що відповідає дійсності (фактам).

Критерії (можливої) істинності теорій:

емпіричні: теорія узгоджується зі спостережуваними фактами; дає правильні передбачення; витримує експериментальні перевірки;

логічні: теорія є внутрішньо несуперечливою; узгоджується з іншими теоріями, які ми вважаємо істинними;

здоровий глузд.

Інші критерії оцінки теорій: успішність у розв'язанні проблем; “лезо Оккама” (принцип економії мислення).

2. Форми наукового пізнання. Структура емпіричного і теоретичного рівнів пізнання. Методи наукового пізнання.

Форми наукового пізнання:

Установлення, опис фактів. *Факт* – подія, явище, процес, які мають місце в об'єктивній дійсності.

Проблема – теоретичне або практичне запитання, яке потребує свого вирішення, вивчення і дослідження.

Ідея – форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки, закономірності дійсності та мету її перетворення.

Концепція – спосіб розуміння, трактування будь-якого явища, процесу, основна точка зору на предмет або явище, провідна ідея для їх систематичного тлумачення.

Гіпотеза – науково обґрунтоване припущення про існування явищ, про внутрішню структуру або функції явищ, про причини виникнення і розвиток явищ, вірогідність яких на сучасному етапі виробництва і науки не може бути перевірена й доведена.

Теорія – система узагальненого знання, основних наукових ідей, законів і принципів, які відображають певну частину навколишнього світу, а також матеріальну й духовну діяльність людей.

Рівні наукового пізнання: емпіричний та теоретичний

Методологія – 1) сукупність методів дослідження, що застосовуються в якійсь науці

або

2) вчення про методи пізнання.

Метод пізнання – сукупність процедур, за допомогою яких людина отримує істинне знання про світ, сукупність прийомів та операцій теоретичного і емпіричного пізнання, а також практичного освоєння дійсності.

I. Загальнонаукові підходи і методи дослідження:¹

1. Методи емпіричного дослідження:

а) Спостереження – цілеспрямоване пасивне вивчення предметів, що спирається в основному на дані органів сприйняття.

б) Експеримент – активне і цілеспрямоване втручання в протікання досліджуваного процесу, відповідна зміна об'єкта або його відтворення в спеціально створених і контрольованих умовах.

в) Порівняння – пізнавальна операція, що виявляє подібність або відмінність об'єктів (або ступенів розвитку того самого об'єкта).

г) Опис – пізнавальна операція, що полягає у фіксуванні результатів досвіду (спостереження або експерименту) за допомогою певних систем позначення, прийнятих у науці.

д) Вимірювання – сукупність дій, що виконуються за допомогою вимірювальних засобів з метою отримання числового значення вимірюваної величини в прийнятих одиницях вимірювання.

2. Методи теоретичного пізнання:

а) Формалізація – відображення змістовного знання в знаково-символічному вигляді (формалізованій мові).

б) Аксиоматичний метод – спосіб побудови наукової теорії, за якого в її основу кладуться деякі вихідні положення – аксіоми (постулати), з яких всі інші твердження цієї теорії виводяться чисто логічним шляхом, за допомогою доказу.

---

¹ Класифікацію методів дослідження наведено за підручником: Філософія. Уч. пос. // Под ред. Кохановського В.П. – М.: 2003. – С. 255-282.

в) Гіпотетико-дедуктивний метод – метод наукового пізнання, сутність якого полягає в створенні системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких у кінцевому рахунку виводяться твердження про емпіричні факти.

г) Сходження від абстрактного до конкретного – метод теоретичного дослідження і викладу, що полягає в русі наукової думки від вихідної абстракції ("початок" - однобічне, неповне знання) через послідовні етапи поглиблення і розширення пізнання до результату – цілісного відтворення в теорії досліджуваного предмета.

II. Загальнологічні методи і прийоми дослідження.

а) Аналіз – реальний або уявний поділ об'єкта на складові частини, і синтез – їхнє об'єднання в єдине органічне ціле.

б) Абстрагування – процес уявного відволікання від ряду властивостей і відносин досліджуваного явища з одночасним виділенням тих властивостей (насамперед суттєвих, загальних), які цікавлять дослідника.

в) Узагальнення – процес установаження загальних властивостей і ознак предмета.

г) Ідеалізація – розумова процедура, пов'язана з утворенням абстрактних (ідеалізованих) об'єктів, що принципово неможливі у дійсності ("точка", "ідеальний газ", "абсолютно чорне тіло" і т.п.).

д) Індукція – рух думки від одиничного (досвіду, фактів) до загального (їх узагальнення у висновках)

і дедукція – процес пізнання від загального до одиничного.

е) Аналогія (відповідність, подібність) – виявлення подібності в деяких сторонах, властивостях і відносинах між нетотожними об'єктами.

ж) Моделювання – метод дослідження певних об'єктів шляхом відтворення їхніх характеристик на іншому об'єкті – моделі, що являє собою аналог того або іншого фрагмента дійсності (речового або мисленого) – оригіналу моделі.

з) Системний підхід – сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем.

и) Ймовірно-статистичні методи – засновані на урахуванні дії множини випадкових факторів, що характеризуються стійкою частотою.

III. Спеціально-наукові методи – сукупність способів, принципів пізнання, методів дослідження і процедур, що застосовуються у тій чи іншій галузі науки. Це методи механіки, фізики, хімії, біології та гуманітарних (соціальних) наук.

3. Основні проблеми методології пізнання в філософії ХХ ст. Філософія неопозитивізму К. Поппера, Т. Куна, І. Лакатоса, П. Феєрабенда.

В першій половині ХХ століття, особливо у 1920-х-40-х рр. найвпливовішим напрямком в філософії науки був *неопозитивізм*. З точки зору неопозитивізму, наукові теорії мають логічно зводитися до, або індуктивно виводитися з "атомарних фактів", результатів окремих

спостережень. Неопозитивізм був пов'язаний, насамперед, з першим періодом творчості австрійського філософа Людвіга Вітгенштайна (1889-1951), та з діяльністю "Віденського гуртка", який об'єднував багатьох відомих філософів, логіків, вчених-природничників. Для нього була характерною радикальна *антиметафізична налаштованість*, – у формі теорії про те, що усі висловлювання, які не виводяться зі спостережень індуктивним шляхом і не є логіко-математичними істинами, є не просто ненауковими, а взагалі не мають права на існування: вони є *метафізичними нісенітницями, що позбавлені будь-якого сенсу*. Критерієм осмисленості позитивісти вважали *верифікацію* (підтвердження) – можливість зведення до (виведення з) фактів спостереження. Прибічники позитивізму (і неопозитивізму) намагалися розробити й обґрунтувати індуктивну процедуру або індуктивну логіку, яка забезпечувала б істинність теорій якщо не гарантовано, то хоча б з високою ймовірністю, яку можливо було б оцінити з допомогою математичних методів обчислення ймовірності.

Австрійський філософ **Карл Поппер** піддав всебічній критиці програму (нео)позитивізму. Зокрема, Поппер доводив *неможливість індуктивної логіки*, яка забезпечувала б перехід від деякої множини окремих фактів до істинних універсальних теорій (таких, як формулювання законів природи), або хоча б встановлювала високу ймовірність (у смислі математичного обчислення ймовірностей) істинності таких теорій. *Верифікація* у строгому смислі, як *логічне доведення* істинності або високої ймовірності теорії результатами спостережень, неможлива. Відповідно, Поппер заперечував ідею позитивістів про те, що існує критерій осмисленості висловлювань (теорій), і що таким критерієм є можливість верифікації. Поппер доводив, що наукове знання розвивається не індуктивним шляхом, а шляхом проб і помилок, припущень і спростувань – винаходу нових ідей, гіпотез та їх раціональної критики, намагання їх спростувати. Для розуміння процесу розвитку емпірично-наукового знання, ключовим є поняття *фальсифікації* – спростування теорії фактами (результатами спостережень, – зокрема, експериментальних).

Розвиток наукового знання відбувається завдяки тому, що ми

– придумуємо різні теорії (*гіпотези*),

– піддаємо їх випробуванню, намагаємося їх фальсифікувати через зіставлення передбачень, які з них логічно (*дедуктивно*) слідує, з фактами (або тим, що ми визнаємо фактами, спираючись, в основному, на неформальне розуміння),

– "відбраковуємо" ті з них, які не проходять це випробування,

– залишаючи, натомість, ті, які 1) є багатими на передбачення та 2) успішно витримують випробування – спроби фальсифікації.

Поряд з теорією Поппера, найбільш впливовою й широко обговорюваною в сучасній філософії науки є теорія **Томаса Куна**, сформульована, насамперед, в його головній праці "Структура наукових революцій" (1962). В цій праці Кун розглядає історичний розвиток науки як процес, що складається з структурних елементів двох типів – "нормальної

науки" та "наукових революцій". Обидва ці поняття визначаються через поняття наукової парадигми.

Наукова парадигма – це комплекс основоположних понять, правил, взірців, принципів наукового дослідження, в рамках якого здійснюються наукові дослідження. Кун визначає парадигми як “визнані всіма наукові досягнення, що протягом певного часу дають модель постановки проблем і їхніх розв’язок науковому співтовариству.” **Нормальна наука** – дослідження в рамках усталеної наукової парадигми. На думку Куна, ефективне наукове дослідження неможливе поза тією чи іншою науковою парадигмою. **Наукова революція** – це зміна наукової парадигми; відмова від старої, раніше панівної парадигми і прийняття нової – “виняткові ситуації, в яких виникає зміна професійних приписів”.

Згідно з теорією Куна, розвиток науки являє собою тривалі періоди нормальної науки (досліджень в рамках панівної парадигми), які розділяються науковими революціями. Наукові революції “є доповненнями до зв’язаної традиції діяльності нормальної науки, – доповненнями, які руйнують традиції.”

Імре Лакатос – філософ, методолог та історик науки. Став знаменитим завдяки праці – “Фальсифікація та методологія науково-дослідницьких програм” (1970). В цій праці, Лакатос запропонував теорію, згідно з якою науковці працюють в рамках науково-дослідницької програми, яка утворюється з теорій двох рівнів: 1) “жорстке ядро” та 2) “захисний пояс”. До ядра належать найбільш фундаментальні наукові теорії, які, за теорією Лакатоса, приймаються науковцями догматично, як постулат, і не можуть бути фальсифіковані. (Тут очевидна аналогія з “парадигмами” Куна.) Захист “ядра” дослідницької програми від спростування результатами спостережень та експериментів здійснюється з допомогою допоміжних теорій, що утворюють “захисний пояс”. Результати спостережень та експериментів не зіштовхуються безпосередньо з “ядром” дослідницької програми; вони зіштовхуються безпосередньо з теоріями “захисного поясу”. Відповідно, якщо виявляється суперечність між теоретичною системою та результатами спостережень та експериментів, науковцю намагаються усунути цю суперечність шляхом модифікації “захисного поясу”, заміни деяких його теорій, зі збереженням “ядра” незмінним.

Поль Фесрабенд – автор концепції, яку він називав "анархічною теорією пізнання" або "методологічним анархізмом". Заперечує "методологічний примус" під гаслом "Все дозволено", і доходить до “постмодерністської” релятивістської критики науки як нібито просто “ідеології” серед інших “ідеологій”, що в силу різноманітних соціально-історичних причин стала найвпливовішою, але нічим не краща за будь-яку іншу.

Тема 8. Людина у вимірах філософського аналізу

Цілі навчання: ознайомлення з проблемою людської сутності (природи) та особливостей людського буття в історії філософії. Визначення людини засобами філософського мислення та філософського світогляду. Ознайомлення з характерними ознаками та властивостями людини як індивіда та особистості. Знайомство із основними категоріями та поняттями теорії цінностей: праця, ідеал, ціль, сенс життя, благо, правда.

Перелік навичок: оволодіння поняттям всебічно розвинутої творчої особистості; згідно зі змістом основних категорій аксіології вміти враховувати в професійній діяльності світоглядні позиції пацієнтів, що впливають на стан здоров'я, зміцнюють надію на одужання та діяти відповідно до принципів моралі та враховувати релігійні особливості хворих при виконанні професійних обов'язків лікаря.

Словник термінів: індивід, особа, особистість, індивідуальність сенс життя, смерть, життя.

Практичне завдання: скласти свій особистий список найнеобхідніших характеристик гарного лікаря, який би поєднував в собі найкращі характеристики професійної та морально-етичної сфери, згідно зі списком написати есе в якому пояснити обрані характеристики та розкрити можливий шлях особистого дотримання обраного списку. В процесі можна використати та посилатися на будь-які твори літератури, кінематографу, біографічні та автобіографічні матеріали, які б розкривали проблему гарного лікаря.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначте правові та етичні проблеми клонування.
2. Дайте визначення духовності та її проявів в життєдіяльності людини.
3. Відношення до феномену смерті в різних релігіях та культурах.

Глосарій:

Антропогенез (грец. ανθρωπος — людина, γενεσις — виникнення) — процес походження і розвиток усіх видів роду Люди (Homo), розглянуті в біологічному (біологічна еволюція людини), психічному і соціокультурному плані. Також антропогенезом називають розділ антропології, що висвітлює питання про місце людини серед організмів, час і місце її виникнення, про первісний суспільний розвиток людей, про фактори олюднення безпосередніх предків людини — двоногих мавп.

Аксіологія (від грец. αξια — цінність) — наука про цінності, учення про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язок між собою, із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини; розділ філософії. Зокрема, наука про цінності освіти, у яких представлена система значень, принципів, норм, канонів, ідеалів, які регулюють взаємодію в освітній сфері і формують компонент відносин у структурі особистості.

Індивід, Індивідуум (лат. *individuum* — неподільний) — окремий організм, який існує самостійно, зокрема людина, особа, одиничний представник роду людського.

Особа — це людина, яка має певні здібності або атрибути, що становлять індивідуальність, яка у свою чергу визначається по-різному різними авторами в різних дисциплінах та різними культурами в різні часи і місця. Розглядається деякими як сутність людського буття в контексті горизонту західної думки горизонту: людині як особі приписується певна свобода рішень і відповідальності за свої вчинки.

Особистість — відображення соціальної природи людини, розгляду її як індивідуальності та суб'єкта соціокультурного життя, що розкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності, соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Під «особистістю» розуміють стійку систему соціально значущих рис, що характеризують особу як члена того чи іншого суспільства або спільноти. Поняття «особистість» характеризує суспільну сутність людини, пов'язану із засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства.

Індивідуальність (лат. *individuitas* — неподільність) — сукупність своєрідних особливостей і певних властивостей людини, які характеризують її неповторність і виявляються у рисах характеру, у специфіці інтересів, якостей, що відрізняють одну людину від іншої. Індивідуальність визначає людину як автора власного життя, як творця унікального життєвого шляху, носія багатогранної неповторності, авторського світобачення. Індивідуальність визначається витвореною нею духовно-практичною реальністю, що є сукупним результатом саморефлексії, совісті як особистого морального імперативу добра, віри як засобу поєднання макро- і мікrokосму, що породжує людину духову.

ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

Філософська антропологія (від *anthropos* – людина) – філософське вчення про людину. Філософська антропологія акцентує увагу не на особливостях будови організму та інших біологічних характеристиках людини, а на особливостях людського світовідношення, які виділяють людину з природи. Вона звернена до внутрішнього, суб'єктивного і духовного аспектів людського буття. Як відзначає Мартін Бубер, філософська антропологія ґрунтується на тому, що “дослідник, сам будучи людиною, пізнає свою людяність у власному внутрішньому досвіді і в такий спосіб, у який він просто не міг би пізнати ніяку іншу частину природи – не лише в зовсім іншій перспективі, але й в іншому вимірі буття, в тому, в якому він її одну, на відміну від інших частин природи, лише й пізнає.”

Важливим питанням філософської антропології є *питання про походження людини*. У відношенні до нього можна виділити дві найбільш поширені теорії:

1) *Релігійна теорія* говорить про те, що людину, як і світ, створив Бог. Так, у спільному джерелі християнства та іудаїзму, що відоме християнам як Старий Заповіт, а іудеям – як Тора, говориться про те, що Бог створив людину “за образом і подобою своїми”, щоб вона правила над усіма іншими земними істотами. В давньогрецькій та давньоримській філософії (зокрема, у стоїків) висловлювалася думка про те, що Бог є батьком усіх людей, що в своїй духовній якості люди – це діти Бога. Ця ідея перекликається з християнським вченням, згідно з яким Ісус є водночас Богом і Сином Божим, який став людиною; і в якому віруючим пропонується звертатися до Бога як до Отця Небесного.

2) *Еволюційна теорія Чарльза Дарвіна*, згідно з якою людина виникла в результаті біологічної еволюції на основі взаємодії спадкоємності, змінності та природного відбору. Вважається, що найближчими предками людини були людиноподібні мавпи.

Ця теорія доповнюється *трудовою теорією*, згідно з якою одним з головних чинників еволюції, який призвів до формування роду *homo sapiens* (людини розумної), була *праця*. Особливо наголошується на важливості виготовлення знарядь праці. Іншим визначальним чинником вважається *мова*. Ці два чинники поєднуються в процесі спільної праці, необхідною складовою якої є спілкування.

Центральним для філософської антропології є поняття людської *природи* або *сутності*. В ньому поєднуються уявлення про те, *чим є людина*, і уявлення про те, *чим людина має бути*. Питання “В чому природа або сутність людини?” приблизно означає: “Що таке людина? Що є найбільш суттєвим, важливим в людині? Що робить людину людиною?” Ми можемо покращити наше розуміння людської природи, самих себе, знайомлячись з різними філософськими концепціями, але жодну з них не слід сприймати як абсолютну й повну істину. Слід усвідомлювати, що реальна людина більша, складніша за всі теорії про людську природу (сутність) разом узяті. Зауважимо також, що антропологічні концепції самі впливають на те, чим стає людина. Наше саморозуміння, цінності, спосіб життя залежать від того, якому тлумаченню людської природи ми віддаємо перевагу.

Започаткування філософської антропології можна віднести до діяльності софістів і Сократа, які здійснили філософський поворот до людини. Сократ вважав головною метою філософської діяльності самопізнання людини.

Нагадаємо коротко про головні антропологічні ідеї деяких інших відомих філософів.

Платон вважав що природа або *ідея людини* є вічним незмінним взірцем, що існує у світі ідей, і якому людина має слідувати. Людська душа має три частини – розумну, афективну і чуттєву, яким відповідають три

чесноти – мудрість, хоробрість і поміркованість. Відповідно, люди мають бути поділені на три класи – мудреців-правителів, воїнів та виробників матеріальних благ. Аристотель дав класичне визначення людини як **політичної істоти**, звернувши увагу на те, що людина стає повноцінною людиною лише в суспільстві, завдяки спілкуванню з іншими людьми. В період Еллінізму, насамперед філософами-стоїками, розроблялася ідея фундаментальної рівності усіх людей як істот, наділених розумом і покликаних наслідувати божественну досконалість.

В період Середньовіччя розуміння природи людини ґрунтувалося на біблійній оповіді про творення людини Богом. Згідно з нею, людина – це єдина істота, яку Бог створив за Його власними образом і подобою, щоб вона владарювала над усіма іншими живими істотами. З одного боку, тут підкреслюється духовна природа, богоподібність людини. З іншого боку, закладається ідея владарювання людини над природою, яка є характерною для західної цивілізації на відміну від інших, що наголошують на гармонії між людиною і природою. Християнське віровчення також наголошує на ідеї любові як найважливішої духовної здатності, яка надає смисл людському буттю.

В період Нового часу, коли в центрі філософського інтересу перебувають проблеми наукового пізнання, людина розглядається насамперед як раціональна, мисляча істота. Таке бачення людини відображає відома родова самоназва **homo sapiens** – людина розумна.

Разом з тим, наукове мислення зруйнувало стару систему космологічних уявлень, згідно з якою центром Всесвіту вважалася Земля – місце життя людей. В новій картині Всесвіту Земля – лише одна з планет, що, разом з іншими планетами, обертається навколо однієї з нескінченної кількості зірок у нескінченному Всесвіті. Така картина підкреслює мізерність людини у Всесвіті і утворює вражаючий контраст з картиною творення Всесвіту Богом, що змальована в Біблії, де людина є вінцем творіння (Бог спочатку створює небо і Землю, потім розділяє сушу й води, потім – створює всі види рослин і тварин, і – нарешті, в останній день творення – людину.)

Про цю проблему ще у XVII ст. розмірковував видатний фізик, математик і релігійний філософ Блез Паскаль (1623-1662 р.). Він визнавав: “Мене жахає вічна мовчанка цих безмежних просторів.” Разом з тим, він наголошував, що залишається дещо – що вивищує людину над цим безмежним світом і повертає їй гідність:

“Людина – усього лише очерет, найслабше з творінь природи, але вона – очерет мислячий. Щоб її знищити, зовсім не потрібно усього Всесвіту: достатньо подуву вітру, краплини води. Але хай навіть її знищить Всесвіт, людина усе одно є вищою за нього, бо усвідомлює, що розлучається з життям і що слабша за Всесвіт, а він нічого не усвідомлює.”

Ми вже знайомі з теоріями Іммануїла Канта, який вважав, що завданням філософії є дослідження трьох головних питань, які визначають систему життєвої орієнтації людини: “Що я можу знати?”, “Як я повинен

чинити?” та “На що я можу сподіватися?” Усі ці питання разом утворюють єдине питання “Що таке людина?”

Внаслідок впливу теорії Дарвіна та загальної тенденції до звільнення від релігійних уявлень, формується і набуває все більшого визнання (особливо, серед науковців) розуміння людини як результату і вищого рівня біологічної еволюції.

Велика роль техніки в сучасному житті привертає увагу вчених і філософів до ролі знарядь праці у формуванні людини і людського способу життя. Поява людини пов’язується насамперед з появою перших знарядь праці. Людина розглядається як істота, яка створює знаряддя праці. Слідом за Бенджаміном Франкліном людину визначають як *homo faber* – людина уміла.

Інші концепції еволюційного походження людини розглядають мову як найважливіший людинотворчий чинник. В цьому відношенні, еволюційне формування людини як виду аналогічне розвитку дитини у суспільстві. Згадаймо Аристотеля: представник біологічного виду ‘людина’ посправжньому стає людиною тільки завдяки спілкуванню з іншими людьми (процес соціалізації – засвоєння дитиною основних форм життєдіяльності, набутків культури, що здійснюється, насамперед, завдяки мові).

Крім мови, мислення, здатності до творення знарядь праці, людське буття характеризується таким поняттям як *культура*. В широкому смислі культурою називають усе те штучне середовище, яке створюється людиною, а також небіологічні властивості самої людини, – на відміну від *природи*. Поняття культури охоплює два головні аспекти:

– *матеріальна культура* – штучні матеріальні умови людської життєдіяльності (засоби праці, будівлі тощо), а також пов’язані з ними форми діяльності людини (наприклад, способи користування знаряддями праці);

– *духовна культура* – продукти людського духу, які задовольняють духовні потреби людини (релігія, мистецтво, література, філософія), та здатність людини сприймати їх духовний зміст.

У XIX-XX ст. багато філософів ставили під сумнів адекватність визначення людини як раціональної істоти. Людвіг Фейєрбах вважав, що наголос на людській раціональності є однобічним і людину слід розглядати насамперед як чуттєву істоту; а в релігії та ідеалістичній філософії слід вбачати відчужену родову сутність людини. Натомість, Сьорен Кьєркегор протиставляв раціоналізму релігійність, яку він вважав найвищим етапом духовного розвитку людини. В філософії Шопенгауера та Ніцше наголос робиться на вольових, емоційних, ірраціональних аспектах людської поведінки. Виникає напрямок філософії життя (Ніцше, Дільтей, Бергсон), в якому дійсність та її розвиток розглядаються як потік життєвої енергії, в якому людина займає своє місце. Під впливом праць Зігмунда Фрейда популярною стає теорія про те, що основу людської мотивації утворюють підсвідомі, інстинктивні, ірраціональні прагнення, а раціональність є лише поверховим нашаруванням – способом приховування справжніх мотивів та їх пристосування до вимог суспільного оточення. Згадаймо також думку

Е.Морена, який, з огляду на руйнівні тенденції розвитку людства, які особливо проявилися у ХХ ст. (дві світові війни, масові вбивства, геноциди, створення й застосування зброї масового знищення, зокрема, атомної бомби, руйнація екологічного середовища), визначав людину терміном *sapiens-demens* – розумний безумець.

Тема 9. Суспільство: сутність та структура

Цілі навчання: ознайомлення із специфікою соціальної філософії та суспільства загалом. Вивчення сфер суспільного життя, рушійних сил розвитку суспільства та розуміння історичного процесу в різних філософських підходах.

Перелік навичок: вміти розкрити значення суспільного виробництва та його структуру, співвідношення між основними сферами суспільного життя, основні підходи до розуміння сутності історичного прогресу

Словник термінів: суспільство, праця, прогрес, культура, цивілізація.

Практичне завдання: підготувати есе-дослідження про погляди одного з визначних філософів ХІХ або ХХ століть на сутність історичного процесу.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначте, що таке спосіб виробництва.
2. Охарактеризуйте основні елементи продуктивних сил.
3. Розкрийте сутність виробничих відносин.
4. Дайте філософське обґрунтування поняття власності.

Глосарій:

Суспільство — організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному етапі історичного розвитку; соціальна самодостатня система, заснована на взаємовідносинах людей в процесі реалізації особистих потреб.

Праця — цілеспрямована діяльність людей зі створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб кожного індивіда і суспільства в цілому; доцільна діяльність людини, спрямована на збереження, видозміну, пристосування середовища проживання для задоволення своїх потреб, на виробництво товарів і послуг.

Прогрес — напрям розвитку від нижчого до вищого, поступовий рух уперед, до кращого.

Культура — сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії; історично набутий набір правил всередині соціуму для його збереження та гармонізації.

Цивілізація — людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та

культури (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд).

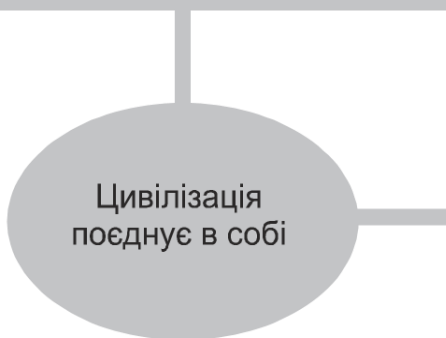
ОСОБА І КУЛЬТУРА

Культура - особливий діяльнісний спосіб освоєння людиною світу, що включає як зовнішній світ, природу і суспільство, так і внутрішній світ самої людини, його формування і розвиток. Культура - продукт творчої діяльності людини як суб`єкта історії.

Матеріальна культура включає в себе духовне начало, оскільки завжди є результатом втілення ідей, знань, цілей людини. Продукти ж духовної культури завжди набувають виразу в матеріальних формах.

Культура, як форма виразу сутності людини в її ставленні до світу, відіграє важливу роль у розвитку цивілізації. Цивілізація - це певний спосіб культури, її зовнішня, інституціалізована форма. Вона може співпадати або не співпадати з культурою як сутнісною формою існування та розвитку людини.

- перетворену людиною окультурену природу;
- засоби перетворення;
- людину, що освоїла культуру і здатна жити в окультуреному середовищі;
- сукупність суспільних відносин як форм соціальної організації культури.

Розвиток культури пов'язаний з постійним становленням нормативно-ціннісних систем, оскільки саме цінності становлять смисловий каркас культури, а сама культура є універсальним ствердженням людських цінностей.

Комплекс ціннісних орієтацій формується на основі виявлення потенційної значимості чогось (предмети, цілі, засоби, результати, умови діяльності тощо) для людського буття.

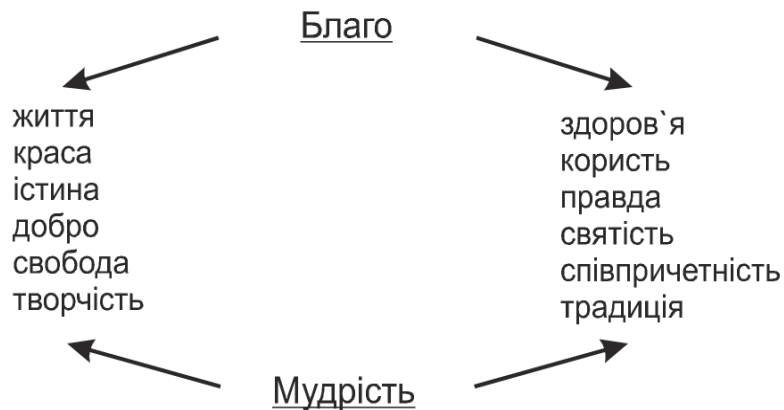
Ц
І
Н
О
С
Т
І

Індивідуальні - властиві індивідуумам, як суб`єктам світовідношення.

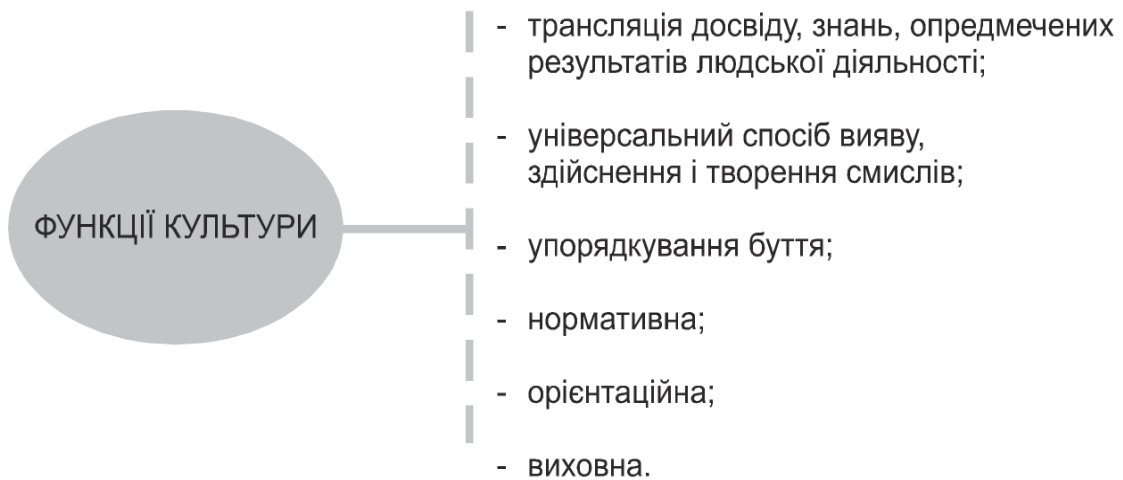
Групові - ті, що виражають інтереси, цілі, потреби певних груп.

Загальнолюдські - система цінностей, у яких втілюються історичні життєві смисли саморозвитку людства.

БАЗОВІ ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ

Розвиток культури як сфери, всередині якої людина формує свій світ цінностей та символів, включає в себе як стійку, консервативну сторону, що забезпечує оновлення та передачу людського досвіду прийдешнім поколінням, так і творчо-новаторську сторону, в рамках якої реалізується процес встановлення нового, примножуються культурні багатства в процесі творчості.

Життя людини в культурі має, принаймні, два виміри:

ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Філософія екзистенціалізму.

Один з найпопулярніших філософських напрямків ХХ ст. – філософія екзистенціалізму.

Поняття *екзистенції* (ex-sistentia), введене в філософський обіг Сьореном К'єркегором, означає *існування*, але не просто існування, а *таке існування, що постійно долає власні межі*. Єдиним, унікальним існуванням такого роду є існування людини як духовної істоти.

Жан-Поль Сартр запропонував новий підхід до проблеми людської сутності, виразивши його формулою: 'екзистенція передує есенції' (тобто, сутності). Сартр відкинув погляд на людину як на звичайну частину природи, поведінка якої детермінована (визначається) її природою чи сутністю – даними від природи властивостями і природними законами (фізики, хімії, біології), і оголосив людину вільною істотою, яка обирає і творить саму себе і власну сутність. За Сартром, свобода людини абсолютна. Оскільки людина вільна, а Бога не існує, то не існує і ніякої людської сутності, крім тієї, яку створює сама людина за власним вибором.

Людська свобода – головний постулат Сартра. При цьому йдеться не про зовнішню (соціальну, політичну) свободу, а про те, що людина (в будь-яких соціальних умовах) творить сама себе, обирає свій власний спосіб буття. Людина спочатку існує, обирає, створює сама себе, власний спосіб і сенс буття, власні цінності. А її сутність формується як результат цих виборів. Людина є істотно свobodною особистістю. Свобода виявляється у виборі. Людина завжди перебуває в ситуації вибору. Ми не вибираємо бути свobodними, ми засуджені на свободу. Тотальна свобода означає тотальну відповідальність. Тому свобода важко переживається людиною; способом буття свободи є туга. Людина шукає певності, солідності, опори в оцінці інших. Багато людей намагаються позбутися свободи і пов'язаної з нею відповідальністю, плисти за течією, жити 'як усі'. Такий спосіб буття оцінюється екзистенціалістами як 'несправжній', 'недостотний'. Проте навіть відмова від вибору є вибором: вихідна, початкова свобода людини виявляється навіть у тому, що людина обирає несвободу, 'недостотне' буття. І людина завжди вільна відмовитися від такого буття і обрати свободу.

Інший відомий французький письменник і філософ, якого також прийнято відносити до напрямку атеїстичного екзистенціалізму (але який у пізніший період своєї творчості відмежовувався від цього поняття) - **Альбер Камю**.

Напочатку своєї філософської творчості Камю сповідував погляди, подібні до поглядів Сартра. В праці "Есе про абсурд. Міф про Сізіфа" Камю пише про абсурдність людського буття: людина 'вкинута' в чужий, байдужий їй світ, в якому немає ніякого смислу. Людина подібна до Сізіфа – героя давньогрецького міфу, якого боги засудили котити на нескінченно високу

гору важкий камінь. Стомлюючись, Сізіф відпускає камінь, він скочується донизу гори, і Сізіф мусить починати свою працю заново. Вихід, за Камю, полягає в тому, щоб з мужністю прийняти абсурдність людського існування, кидаючи цим самим виклик байдужому до людини світу.

Під час другої світової війни Камю був активним учасником антифашистського спротиву. Невже і ця боротьба не мала смислу? Для чого ж тоді Камю і його соратники ризикували своїм життям? Намагаючись відповісти на це питання Камю пише есе “Листи до німецького друга”. Він ніби звертається до свого давнього ‘друга’-німця, який дотримувався тих же екзистенціалістських філософських позицій, але знайшов у них виправдання нацизму. Чому ж, відштовхуючись від одних і тих же філософських ідей, Камю і його німецький ‘друг’ прийшли до протилежних позицій? Ось як відповідає на це питання Камю:

“Ви ніколи не вірили у осмисленість цього світу, а вивели звідси ідею про те, що усе в ньому рівноцінно, що добро і зло визначаються бажанням людини. Ви вирішили, що ... єдині цінності – це ті, що керують тваринним світом, а саме: жорстокість і хитрість. Звідси ви вивели, що людина – ніщо і можна вбити її душу: що в самій безглуздій зісторій завдання індивідуума полягає лише в демонстрації сили, а його мораль – у реалізмі завоювань... .. ви легко відмовилися від надії знайти сенс життя, а я ніколи не втрачав надії на це. Ви легко змирилися з несправедливістю нашого, людського, становища, а потім зважилися ще і погіршити його, тоді як мені, навпаки, здавалося, що людина саме для того і зобов'язана стверджувати справедливість, творити щастя, щоб протистояти світові нещастя... .. Я продовжую думати, що світ цей не має вищого смислу. Але я знаю також, що *є в ньому щось, що має смисл, і це – людина, тому що людина – єдина істота, що претендує на осягнення смислу життя. ...*”

В 1951 р. Камю опублікував свою підсумкову філософську працю “Бунтівна людина”, в якій він здійснив цікаве дослідження джерел іншого тоталітарного режиму – радянського. Камю намагався відповісти на питання: як стало можливим, що гуманістичний рух за визволення людини виродився зрештою в жахіття комуністичного терору?

Ще один відомий мислитель, якого звичайно відносять до екзистенціалізму, – німецький філософ *Мартін Хайдеггер*. Головним поняттям філософії Хайдеггера є Dasein - ‘ось-буття’, що приблизно відповідає поняттю екзистенції. Хайдеггер розмірковував про його історичність, про те, що воно є ‘буттям-до-смерті’, про ‘забуття Буття’ (що в перекладі на більш звичну мову означає смисложиттєвий, екзистенційний вакуум), який є, за Хайдеггером, наслідком ‘відірваності від коріння’ та панування техніки у сучасному світі. В творчості Хайдеггера, як і інших філософів екзистенційного спрямування, велика вага надається протиставленню повноцінного, ‘достотного’ людського буття (що в повсякденній мові приблизно відповідає характеристиці людини як

справжньої особистості) та ‘недостотного’ буття, яке є втечею від свободи й відповідальності (спосіб життя тих, хто пливе за течією, живе ‘як усі’).

2. Філософські ідеї гуманістичної психології ХХ ст.

Еріх Фромм (1900-1980) – мабуть, найцікавіший представник напрямку, який називають неофрейдизмом. Для цього напрямку характерно критичне переосмислення творчої спадщини Фрейда, звертання до вищих потреб і здатностей людини (таких як любов, творчість, самоактуалізація), використання фрейдівської понятійної системи (підсвідоме, сублімація, раціоналізація, витіснення, фрустрація) для критики сучасного суспільства.

Фромм звертає увагу на суперечливість людського буття. Адже людина – це єдина істота, наділена самосвідомістю і здатна самостійно обирати свій спосіб життя. Внаслідок цього людина перебуває у подвійному відношенні до природи: вона відділилася від природи і водночас залишається частиною природи. (Ця ситуація алегорично відображена в біблійному міфі про гріхопадіння перших людей – Адама і Єви.) Людина втратила гармонію інстинктивної єдності з природним світом і прагне її повернути, але не може повернутися до природного, долюдського стану і мусить шукати нові, людські шляхи досягнення гармонії у відносинах з іншими людьми та природою.

Фромм протиставляв два основні способи існування людини – “володіння” та “буття” (або в дієслівній формі “мати” та “бути”). Перший спосіб пов’язаний з такими поняттями як володіння, накопичення, використання, споживання; другий – з такими поняттями як любов, турбота, відповідальність, творчість. Головна проблема сучасної західної цивілізації, на думку Фромма, полягає в тому, що в ній принцип володіння домінує над принципом буття, а для творчого розвитку і щастя людини потрібно, щоб було навпаки.

У праці “Людина для себе” Фромм виділив кілька основних типів або орієнтацій характеру залежно від панівної життєвої установки людини:

- рецептивна орієнтація – сподівання не на власні сили, а на ласку, милість, допомогу інших людей та Бога, на “магічного помічника”;
- експлуаторська орієнтація – налаштованість на те, щоб відбирати бажані блага у інших людей силою або хитрістю;
- накопичувальна орієнтація – накопичення багатства шляхом праці та економії; при цьому накопичення стає самоціллю;
- ринкова орієнтація – людина розглядає себе як товар і розвиває або навчається зображувати ті якості, які користуються попитом на ринку праці; живе за принципом “Я – те, чого побажаєте”;
- продуктивна орієнтація – орієнтація на буттєві цінності: розвиток і реалізацію творчих здібностей, любов, гармонійні відносини з людьми і природою.

На думку Фромма сучасна соціально-економічна система західних країн сприяє розвитку ринкової орієнтації. Надії на майбутнє Фромм покладав на розвиток продуктивної орієнтації.

Фромм також запропонував концепцію “*продуктивної любові*”, що пов’язана з уже відомим нам поняттям продуктивної орієнтації характеру. Суть продуктивної любові виражається чотирма поняттями – *турбота, повага, відповідальність і знання*. Сучасна культура і суспільні відносини формують у людини неправильні установки по відношенню до такої важливої складової людського життя, як любов. На думку Фромма, правильна установка полягає у тому, щоб розвинути в собі *мистецтво любити* – продуктивну любов до інших людей (і не лише людей) і самого себе. Любов – це не щось, що дається людині як щасливий випадок, дарунок долі, – це не щось зовнішнє. Любов – це наше відношення до людей, світу і самих себе. Основою, на думку Фромма, має бути “братерська любов”, яка поширюється однаково на всіх людей.

Центральною проблемою психології та філософії *Віктора Франкла* (1905-1997) є проблема життєвих смислів. На його переконання, потреба у смислі є однією з визначальних для людського буття. Це переконання він виніс з гітлерівського концентраційного табору, в’язнем якого він був. Він зауважив, що люди, які вбачали смисл у своєму житті, виявляли набагато більшу мужність, гідність і волю до життя, аніж ті, які вважали, що життя не має смислу.

Франкл звернув увагу також на те, що дуже багато людей у сучасному суспільстві страждають від *втрати відчуття смислу життя* (≡ екзистенційний вакуум, фрустрація екзистенційних потреб), наслідком чого стає зростання кількості самогубств, наркоманії, алкоголізму тощо. Про це свідчать, зокрема, соціологічні дослідження: до спроб самогубства дуже часто вдаються люди, які є матеріально забезпеченими, мають достатньо високий соціальний статус, на мають особливих проблем у сім’ї, – тобто за усіма зовнішніми ознаками благополучні люди, які, проте, не бачать у житті смислу. На думку Франкла, це свідчить про те, що потреба у смислі належить до людської природи, є невід’ємною умовою людського буття.

Своє завдання як психолога Франкл вбачав у тому, щоб допомагати людям знайти смисл у житті.

Основні положення “філософії смислу” Франкла можна сформулювати так:

1) *Смисл існує об’єктивно, він не видумується і не створюється людиною, його потрібно знайти.*

2) *Смисл існує конкретно: як унікальний в кожній конкретній ситуації для кожної конкретної людини.*

3) *Смисл існує завжди, в житті кожної людини у будь-якій ситуації. І цей смисл завжди можливо знайти і здійснити.*

4) *Є три шляхи реалізації смислу: творчість, переживання та відношення: “Перший – що вона {людина} дає світові у своїх витворах;*

другий – що вона бере від світу у своїх зустрічах і переживаннях; третій – позиція, яку вона займає стосовно свого важкого становища в тому випадку, якщо вона не може змінити свою важку долю.”

Життєві смисли пов’язані з моральними цінностями: *цінності – це універсалії смислу* (тобто результати узагальнення людського досвіду пошуку смислів). Відповідно, існують три типи цінностей: цінності творчості, цінності переживання і цінності відношення.

Цінності переживання “проявляються в нашій чутливості до явищ навколишнього світу, наприклад, у благоговінні перед красою природи або творів мистецтва”. Найважливішим відношенням, в якому реалізуються цінності переживання, є любов.

Завдяки *цінностям відношення* людина може здійснити смисл “навіть у безнадійній ситуації, перед якою вона безпорадна”, – “продемонструвати те, на що здатна одна лише людина: перетворення страждання в досягнення на людському рівні... Здійснюючи смисл, що міститься у стражданні, ми реалізуємо найлюдяніше в людині. Ми здобуємо зрілість, ми зростаємо, ми переростаємо самих себе. Саме там, де ми безпорадні й позбавлені надії, будучи не в змозі змінити ситуацію, – саме там ми покликані, відчуваємо необхідність змінитися самим.”

5) *Ми знаходимо життєві смисли завдяки особливій здатності, яку називають совістю*: “...в пошуках смислу людину направляє її совість. ...совість – це орган смислу. Її можна визначити як здатність знайти той єдиний і унікальний смисл, що криється в будь-якій ситуації.”

Тема 10. Сучасний світ: тенденції та проблеми розвитку

Цілі навчання: ознайомлення з головними проблемами та концепціями розвитку сучасного світу.

Перелік навичок: вміти виокремити загальні особливості розвитку сучасного світу, адекватно оцінювати стан сучасного світу з його основними глобалізаційними тенденціями та проблемами розвитку

Словник термінів: глобалізація, інформаційне суспільство, постіндустріальне суспільство, сталий розвиток, “зіткнення цивілізацій”.

Практичне завдання: ознайомитися на вибір з роботами в яких розкриваються проблеми сучасного суспільства, наприклад, таких авторів: Ж. Бодріяра, Х. Ортега-і-Гассета, Т. Мамфорда, Хантінгтона, Ф. Уебстера, Ж. Ліповецькі, або на свій вибір та на основі твору скласти есе-дослідження про проблеми сучасного світу та спробувати надати футуристичний прогноз на майбутнє для світової спільноти та України.

Завдання для самостійної роботи

1. “Зіткнення цивілізацій” як проблема сучасності.
2. Стан та перспективи розвитку інформаційного суспільства в Україні.
3. Що визначає розвиток сучасного суспільства: чинники та фактори.

Глосарій:

Глобалізація — процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. У ширшому розумінні — перетворення певного явища на планетарне, таке, що стосується всієї Землі. Основними наслідками глобалізації є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн. Це об'єктивний процес, який носить системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства.

Інформаційне суспільство — сторична фаза можливого еволюційного розвитку цивілізації, в якій інформація і знання продукуються в єдиному інформаційному просторі. Головними продуктами виробництва інформаційного суспільства мають стати інформація і знання. Характерними рисами теоретичного інформаційного суспільства, є: збільшення ролі інформації і знань в житті суспільства; зростання кількості людей, зайнятих інформаційними технологіями, комунікаціями і виробництвом інформаційних продуктів і послуг, зростання їх частки у валовому внутрішньому продукті; зростання інформатизації та ролі інформаційних технологій в суспільних та господарських відносинах; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує (а) ефективну інформаційну взаємодію людей, (б) їх доступ до світових інформаційних ресурсів і (в) задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

Постіндустріальне суспільство — за визначенням Дж. Белла, який ввів це поняття в обіг, Белл визначає постіндустріальне суспільство як «суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя, в якому клас технічних спеціалістів став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень все більшою мірою залежить від досягнення теоретичних знань. Постіндустріальне суспільство передбачає виникнення інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи».

Сталий розвиток загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі; за визначенням Міжнародної (Світової) Комісії з навколишнього середовища і розвитку, "розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби".

"Зіткнення цивілізацій" — теорія американського політолога та соціолога Самуеля Гантінгтона про моделі конфліктів у період після Холодної війни, згідно якої, на зміну двополярності, що існувала у другій половині ХХ століття і ґрунтувалася на конфлікті ідеологій, прийде багатополарність, яка ґрунтуватиметься на конфлікті культур (цивілізацій).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Саух П. Ю. Філософія: навчальний посібник. – Житомир: Видавництво Житомирського державного педагогічного університету. – 2003. – 254 с.
2. Сепетий Д. П. Історія філософії. Курс лекцій. Навчальний посібник. – Запоріжжя: ЗДМУ, 2015. – 246 с.
3. Сепетий Д. П. Основні проблеми філософії. Курс лекцій. Навчальний посібник. – Запоріжжя: ЗДМУ, 2016. – 132 с.
4. Філософія: навч.-метод. посіб. для студ. I курсів мед., фармац. ф-тів / уклад. І. Г. Утюж. – вид. 2-е, доп. – Запоріжжя: ЗДМУ, 2019. – 132 с.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна:

1. Данильян О. Г. Філософія: підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2018. – 430 с.
2. Петрушенко В. Л. Філософія: підруч. для студентів вищ. закл. освіти / В. Л. Петрушенко. – 5-те вид. – Львів: Новий світ-2000, 2018. – 504 с. – (бібліотека ЗДМУ).
3. Філософія: підруч. для студентів ВНЗ / Л. В. Губерський та ін. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Харків: Фоліо, 2018. – 620 с.

Додаткова:

1. Августин А. Сповідь / Святий Августин; пер. з латини Ю. Мушака. – Львів: Свічадо, 2008. – 355 с.
2. Аврелій М. Наодинці з собою: роздуми / Марк Аврелій; пер. з грец. Р. Паранька. – Львів: Літопис, 2007. – 209 с.
3. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер. з лат. О. Кислюк. – 2-е вид. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 794 с.
4. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за наук. ред. А. С. Синиці. – Львів: Літопис, 2014. – 374 с.
5. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюк. – 3-є вид. – К.: Основи, 2005. – 238 с.
6. Боецій С. Розрада від філософії / пер. з латин. А. Содомора. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 145 с.
7. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів: Кальварія, 2006. – 474 с.
8. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. – К.: Дух і літера, 2000. – 606 с.
9. Г'юм Д. Трактат про людську природу. – Київ: Всесвіт, 2003. – 552 с.

10. Декарт Р. Медитації про першу філософію / Метафізичні медитації // «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень. – К.: Дух-і-літера, 2014. – С. 115-292.
11. Декарт Р. Міркування про метод. – К.: Тандем, 2011. – 101 с.
12. Жадько В.А. Розуміння філософії через діалог з видатними мислителями: монографія / В.А. Жадько. – Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2018. – 132 с.
13. Кант І. Критика практичного розуму. – К.: Юніверс, 2004. – 240 с.
14. Кант І. Прологомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука / Імануель Кант; пер. з нім., вступ. ст., комент. й прим. В. Терлецького. – Вид. 2-ге, уточн. і доп. – Харків: Фоліо, 2018. – 211 с.
15. Лок Д. Досліди про людське розуміння. У чотирьох книгах. – Х.: Акта, 2002. – 152 с., 608 с., 248 с., 394 с.
16. Ляйбніц Г. В. Монадологія // *Sententiae*. – 2013. – №1 (XXVIII). – С. 151-177.
17. Макіавеллі Н. Державотворець: політ. трактат / Ніколо Макіавеллі; пер. В. Балог. – Київ: Арій, 2014. – 223 с.
18. Монтень М. Проби: вибране / Мішель Монтель; пер. з фр. А. Перепаді. – Х.: Фоліо, 2012. – 442 с.
19. Ніцше Ф. Людське, надто людське: кн. для вільних умів / Фрідріх Ніцше; з нім. пер. К. Котюк. – Львів: Астролябія, 2012. – 406 с.
20. Платон. Апологія Сократа. Діалоги / Платон; пер. з давньогрец. Й. Кобова, Ю. Мушака. – Харків: Фоліо, 2017. – 407 с.
21. Сенека Л. А. Моральні листи до Луцілія / Луцій Анней Сенека; пер. з латини А. Содомора. – Львів: Апріорі, 2017. – 551 с.
22. Тоффлер Е. Третя хвиля. – К.: Ваклер, 2000. – 475 с.
23. Філософія: хрестоматія: від витоків до сьогодення: навч. посіб. / за ред. Л. В. Губерського. – 2-е вид., стер. – К.: Знання, 2012. – 621 с.
24. Філософія: словник-довідник: навч. посіб. / за ред. проф. І.Ф. Надольного, проф. І. І. Пилипенка, проф. В. Г. Чернеця. – 3-є вид., допов., випр., переробл. – К.: НАКККіМ, 2010. – 480 с.
25. Франкл В. Е. Людина в пошуках справжнього сенсу: психолог у концтаборі / Віктор Франкл; пер. з англ. О. Замойської. – Харків: Клуб сімейн. дозвілля, 2018. – 159 с.
26. Франкл В. Лікар та душа: основи логотерапії / Віктор Франкл; пер. з англ. Л. Шерстюка. – Харків: Клуб сімейн. дозвілля, 2018. – 318 с.
27. Фройд З. Вступ до психоаналізу / Зигмунд Фройд; пер. з нім. П. Таращука. – Харків: Клуб сімейн. дозвілля, 2015. – 478 с.
28. Фромм Е. Мати чи бути? / Еріх Фромм; пер. з англ. О. Михайлової та А. Буряка. – Вид. 2-ге. – Київ: Укр. письменник, 2014. – 221 с.
29. Фромм Е. Мистецтво любові / Еріх Фромм; пер. з англ. В. Кучменко. – 2-ге вид. – Харків: Клуб сімейн. дозвілля, 2018. – 188 с.
30. Фуко М. Археологія знання / пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Вид-во С.Павличко «Основи», 2003. – 325 с.

31. Хамітов Н. В. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології: навч. посіб. зі словником / Н. В. Хамітов, Л. Н. Гармаш, С. А. Крилова. – 5-е вид., перероб. та допов. – Київ: КНТ, 2017. – 393 с.

ЕЛЕКТРОННІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. Корисні посилання [Електронний ресурс] // Інститут філософії імені Г.С. Сковороди : офіц. сайт. – Режим доступу : www.filosof.com.ua/links.htm
2. Електронна бібліотека [Електронний ресурс] // Кафедра філософії та методології науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Режим доступу : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/index.html>
3. PSYLIB. Самопознание и саморазвитие [Електронний ресурс] // Психологическая библиотека Киевского Фонда содействия развитию психической культуры. – Режим доступу : <http://www.psylib.kiev.ua>
4. Internet Encyclopedia of Philosophy (IEP) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iep.utm.edu>
5. Routledge Encyclopedia of Philosophy Online [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.rep.routledge.com>
6. Stanford Encyclopedia of Philosophy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://plato.stanford.edu>